

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
кафедра фундаментальних дисциплін початкової освіти

«До захисту допускаю»
завідувач кафедри фундаментальних
дисциплін початкової освіти,
доктор педагогічних наук, професор
_____ Володимир КОВАЛЬЧУК
«__» _____ 2025 р.

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ
УРОКІВ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ
В 3–4 КЛАСАХ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Спеціальність 013 Початкова освіта
Освітня програма «Початкова освіта»

Магістерська робота

на здобуття кваліфікації – Магістр початкової освіти.

Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти

Автор роботи – Мельничук Олена Романівна _____
підпис

Науковий керівник – доктор філологічних наук,
професор Гірняк Світлана Петрівна _____
підпис

Дрогобич, 2025

ЗАХИСТ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ МАГІСТЕРСЬКОЇ РОБОТИ

Методичні засади проведення уроків розвитку мовлення в 3–4 класах початкової школи.

Оцінка за стобальною шкалою: _____

Оцінка за національною чотирибальною шкалою:

Коротка мотивація захисту:

_____ Голова ЕК _____
дата підпис прізвище, ім'я

Секретар ЕК _____
 підпис прізвище, ім'я

АНОТАЦІЯ

Олена МЕЛЬНИЧУК

Методичні засади проведення уроків розвитку мовлення в 3–4 класах початкової школи.

У магістерському дослідженні проаналізовано стан досліджуваної проблеми в сучасній психолого-педагогічній і навчально-методичній літературі; схарактеризовано Типову освітню програму та підручники «Українська мова та читання» для учнів 3-го і 4-го класів й інші нормативні документи в контексті обраної проблеми дослідження; окреслено психологічні особливості побудови писемного висловлювання як специфічної форми мовленнєвої діяльності; з'ясовано роль уроків розвитку мовлення у формуванні умінь і навичок писемного мовлення молодших школярів; проаналізовано змістове наповнення робочих зошитів із розвитку мовлення та специфіку їх використання на уроках української мови в 3–4 класах початкової школи; запропоновано завдання, які б сприяли розвитку усного і писемного мовлення учнів початкових класів і перевірено ефективність застосування різних методик з розвитку мовлення за допомогою педагогічного експерименту.

Ключові слова: розвиток мовлення, усне і писемне мовлення, мовні вміння та навички, переказ, твір, учні 3–4 класів, освітній процес, початкова школа.

ANNOTATION

Olena MELNYCHUK

Methodological bases of speech development lessons in grades 3–4 of primary school.

The master's research analyzes the state of the problem in modern psychological, pedagogical and educational literature; characterizes the Model Educational Program and textbooks «Ukrainian Language and Reading» for 3rd and 4th graders and other normative documents in the context of the chosen research

problem; outlines the psychological features of constructing a written statement as a specific form of speech activity; the role of speech development lessons in the formation of primary schoolchildren's written language skills is clarified; the content of speech development workbooks and the specifics of their use in Ukrainian language lessons in grades 3–4 of primary school are analyzed; tasks that would contribute to the development of primary schoolchildren's oral and written language are proposed and the effectiveness of using various methods of speech development is tested through a pedagogical experiment.

Key words: *speech development, oral and written speech, language skills, paraphrase, essay, pupils of grades 3–4, educational process, primary school.*

З М І С Т

ВСТУП.....	6
 РОЗДІЛ І.	
НАУКОВІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ УМІНЬ І НАВИЧОК	
РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ	
1.1. Теоретичні засади методики розвитку зв'язного мовлення.....	10
1.2. Писемне мовлення як особлива форма комунікації.....	19
 РОЗДІЛ ІІ.	
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ Й МЕТОДИЧНІ	
ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ УРОКІВ РОЗВИТКУ	
МОВЛЕННЯ В 3–4 КЛАСАХ	
2.1. Психолого-педагогічні особливості формування навички	
писемного мовлення.....	24
2.2. Аналіз програми, підручників і робочих зошитів «Розвиток	
мовлення» для 3–4 класів у контексті досліджуваної проблеми.....	32
2.3. Особливості роботи з розвитку писемного мовлення учнів 3–4	
класів.....	42
2.4. Організація, методика і аналіз результатів проведеного	
експериментального дослідження.....	49
 ВИСНОВКИ.....	 56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	58

ВСТУП

Сьогодні у початкових класах все більше запроваджується ідея практичної спрямованості навчання української мови. Це вимагає активної мовленнєвої діяльності учнів під час освітнього процесу, оскільки формування соціально активної та духовно багатой особистості неможливе без володіння державною мовою у всіх її функціях: пізнавальній, інформаційній, комунікативній, емотивній, стимулюючій, регулятивній, когнітивній та інших.

У «Державному стандарті початкової освіти» зазначено: «Метою вивчення української мови та літератури є формування комунікативної, читацької та інших ключових компетентностей; розвиток особистості здобувачів освіти засобами різних видів мовленнєвої діяльності; здатності спілкуватися українською мовою, мовами відповідних корінних народів і національних меншин для духовного, культурного і національного самовираження, користуватися ними в особистому і суспільному житті, міжкультурному діалозі; збагачення емоційно-чуттєвого досвіду, розвиток мовленнєво-творчих здібностей» [14, 4]. Отож головна мета вивчення української мови в початковій школі – формування в учнів умінь створювати цілісні зв'язні висловлювання на доступні для них теми і в межах таких типів: *розповіді, описи, міркування, есе*.

Учні молодших класів протягом чотирьох років навчання в початковій школі мають опанувати усне і письмове мовлення на такому рівні, щоб могли вільно та впевнено спілкуватися з однолітками й дорослими на теми, які відповідають їхнім віковим особливостям, сприйняттю й розумінню. Аналіз наукової, навчально-методичної літератури, програми і підручників для учнів 3–4 класів, а також педагогічний досвід, здобутий під час проходження педагогічної практики в Розвадівському ЗЗСО I–III ступенів Розвадівської сільської ради Стрийського району Львівської області, дали підстави обрати для магістерського дослідження задекларовану тему «*Методичні засади проведення уроків розвитку мовлення в 3–4 класах початкової школи*».

Актуальність дослідження обумовлена новими викликами, що постають перед сучасною шкільною освітою. Зокрема, наголошується на важливості розвитку в учнях здатності самостійно створювати письмові висловлювання різноманітних жанрів. Ці навички є необхідними не лише в навчальному процесі, а й для подальшої професійної діяльності.

Об'єкт дослідження – спільна діяльність учителя й учнів 3–4 класів початкової школи на уроках розвитку мовлення, що спрямована на формування в учнів вмінь створювати писемні повідомлення.

Предмет дослідження – зміст і методика роботи з розвитку писемного мовлення молодших школярів на уроках української мови, пошуки ефективних шляхів розвитку писемного мовлення учнів 3–4 класів.

Мета дослідження – вивчити особливості проведення уроків розвитку мовлення в 3–4 класах початкової школи і з'ясувати ролі та місце вправ і завдань творчого характеру на формування умінь і навичок усного і писемного мовлення молодших школярів.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати висвітлення задекларованої проблеми в сучасній психолого-педагогічній і навчально-методичній літературі.

2. Схарактеризувати програми і підручники з української мови для 3–4 класів й інші нормативні документи в контексті обраної проблеми дослідження.

3. Окреслити психологічні особливості побудови письмового висловлювання як специфічної форми мовленнєвої діяльності.

4. З'ясувати роль уроків розвитку мовлення у формуванні умінь і навичок писемного мовлення молодших школярів.

5. Проаналізувати змістове наповнення робочих зошитів із розвитку мовлення та специфіку їх використання під час уроків української мови в 3–4 класах початкової школи.

6. Розробити вправи і завдання, які б сприяли розвитку усного і писемного мовлення учнів початкових класів і перевірити ефективність застосування різних методик з розвитку мовлення за допомогою педагогічного

експерименту.

Методи дослідження: теоретичні (аналіз психолого-педагогічної та навчально-методичної літератури з обраної проблеми); метод спостереження (за освітнім процесом на уроках української мови в 3–4 класах початкової школи); аналіз й узагальнення позитивного досвіду методистів й учителів-практиків, педагогічний експеримент.

Наукова новизна полягає в теоретичному обґрунтуванні особливостей формування умінь і навичок писемного мовлення; аналізі досвіду методистів та вчителів щодо методики роботи з розвитку писемного мовлення на уроках української мови в 3–4 класах.

Практичне значення магістерського дослідження полягає в тому, що систематизовані нами теоретичні відомості, проведений аналіз навчальних завдань запропонований Л.А. Гайової та Н.Є. Пархоменко в зошиті «Розвиток мовлення» для учнів 3–4 класів та запропоновані методики з розвитку писемного мовлення зможуть застосовувати студенти факультету початкової освіти та мистецтва і під час підготовки до практичних занять, і під час проходження педагогічної практики в початковій школі.

Структура роботи: вступ, два розділи, висновки, список використаних джерел.

Апробація роботи: за результатами проведеного дослідження:

– *виголошено доповідь* на студентській науково-практичній конференції, що проводилася на факультеті початкової освіти та мистецтва 1 квітня 2025 року на тему *«Проведення уроків розвитку мовлення в 3–4 класах початкової школи»*;

– *виголошено доповідь* на засіданні методичного об'єднання вчителів початкових класів Розвадівському ЗЗСО I-III ступенів Розвадівської сільської ради Стрийського району Львівської області на тему: *«Використання робочих зошитів Л.А. Гайової та Н.Є. Пархоменко «Розвиток мовлення» на уроках української мови в 3-му і 4-му класах початкової школи»*;

– *виголошено доповідь* на ІХ Всеукраїнській студентській науково-практичній онлайн-конференції «*ВОЛИНСЬКА ВЕСНА: перші паростки науки*» 12 березня 2025 м. Луцьк на тему: «*Слово як засіб розвитку комунікативних умінь учнів початкових класів*»;

– *опубліковано статтю* (у співавторстві) на тему «*Слово як засіб розвитку комунікативних умінь учнів початкових класів*» / «*ВОЛИНСЬКА ВЕСНА: перші паростки науки*» збірник матеріалів ІХ Всеукраїнської студентської науково-практичної онлайн-конференції (12 березня 2025 року, Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради) / уклад. С. Марчук, Н. Борбич, І. Ковальчук. Луцьк : ФОП Мажула Ю. М., 2025. С. 391–395.

РОЗДІЛ І.

НАУКОВІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ УМІНЬ І НАВИЧОК РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ

1.1. Теоретичні засади методики розвитку зв'язного мовлення

Одним із важливих аспектів інтелекту, мислення та культури особистості є її мовлення. Протягом життя людина безперервно вдосконалює свої мовні навички, опановуючи багатства рідної мови. У ранньому дитинстві виникає природна потреба у спілкуванні, яку дитина задовольняє, користуючись найпростішими мовними елементами. Згодом необхідність виражати свої думки стає різноманітнішою і складнішою, адже зростає словниковий запас, засвоюється фразеологія, дитина вчиться закономірностям утворення слів, їх зміни, поєднання в словосполучення та різноманітні синтаксичні конструкції. Ці мовні інструменти використовуються для комунікації з іншими людьми в ігровій, освітній, трудовій та розумовій діяльності.

М. Вашуленко в навчально-методичному посібнику для студентів ЗВО стверджує: «Основне завдання сучасної школи – формувати гармонійно розвинуту особистість. Важливим компонентом цього складного і багатогранного процесу є мовленнєвий розвиток дитини, оскільки від вільного володіння словом значною мірою залежить загальний розвиток людини, формування її світогляду, вміння налагоджувати стосунки з іншими людьми, самореалізація в суспільстві. Тому сучасний підхід до вивчення початкового курсу рідної мови висуває як основний принцип його засвоєння всебічний розвиток мовлення учнів» [26, 313]. Тоді як А. Зимульдінова, М. Проць наголошують: «Мовлення є засобом пізнання, спілкування, впливу, планування і т. д., оскільки воно дає змогу робити узагальнення різноманітних фактів і явищ. Сформоване мовлення позитивно характеризує людину будь-якого віку, а тим більше молодшого школяра. Для того, щоб опанувати рідну мову, учні мають навчатися читати, правильно розмовляти, будувати зв'язні висловлювання. Школярі оволодівають зв'язним мовленням, умінням логічно

конструювати текст на всіх без винятку заняттях. Це є одним із головних завдань навчання» [25, 184].

Відомо, що мова є системою засобів для людської комунікації, тоді як мовлення представляє собою функціонування цієї системи в процесі спілкування. Це розрізнення має велике значення для методики, оскільки воно підкреслює, що вивчення мови та розвиток мовлення – процеси, які тісно пов'язані, але водночас відрізняються один від одного. «Навчаючи мови, – констатують учені-методисти Г. Коваль, Н. Деркач, М. Наумчук, – ми знайомимо учнів із системою лексичних, граматичних та інших засобів, які мають у своєму розпорядженні ті, хто говорять. Розвиваючи мовлення, ми вчимо володінню мовою, правильному й умілому її використанню в практичній діяльності. Іншими словами, діти оволодівають рідною мовою через мовленнєву діяльність, через сприйняття мовлення і говоріння» [18, 192].

І. Бедько зазначає: «Мовлення – це вид діяльності людини, реалізація мислення на основі використання засобів мови. Мовлення виконує функції узагальнення і повідомлення, емоційного самовираження і впливу на інших людей. <...> Мовленнєва діяльність – це активний, цілеспрямований процес передавання чи сприймання інформації, що реалізується у таких її видах, як аудіювання, читання, усне й писемне мовлення» [3, 37].

Мовленнєва діяльність, уважають лінгвісти, потребує відповідних умов для її реалізації. Для того щоб учень міг повноцінно спілкуватися, йому потрібно навчитися швидко та правильно орієнтуватися в ситуаціях спілкування; вміти планувати своє мовлення; обирати відповідні засоби для вираження задуманого змісту, а також забезпечувати зворотний зв'язок. Якщо хоча б одна з цих складових процесу спілкування буде порушена, мовцю може не вдатися досягти очікуваних результатів міжособистісної взаємодії, що зробить її неефективною. Саме тому науковці виділяють різні етапи мовленнєвого розвитку людини:

«1. **Домовленнєвий** (до 1 року) – «гуління», лепетання.

2. **Раннього дитинства** (до 3 років) – оволодіння складовою і звуковою структурою слова, простими зв'язками слів у реченні; участь в елементарному діалогічному та ситуативному мовленні.

3. **Дошкільний період** (до 6 років) – становлення монологічного, контекстуального мовлення; поява форм внутрішнього мовлення.

4. **Молодший шкільний вік** (до 10 років) – усвідомлення форм мовлення (звукової структури слів, лексики, граматичної будови), оволодіння писемним мовленням, поняттям про літературну мову і норму, інтенсивний розвиток монологічного мовлення.

5. **Середній шкільний вік** (до 15 років) – оволодіння літературною нормою, функціональними стилями мовлення, початок формування індивідуального стилю мовлення.

6. **Старший шкільний вік** (до 18 років) – удосконалення культури мовлення, оволодіння науковим стилем та становлення індивідуального» [20, 120–127].

Етапи мовленнєвого розвитку індивіда визначаються впливом кількох чинників, серед яких виокремлюються: наявність мовного середовища; необхідність в емоційному і змістовому спілкуванні з близькою людиною (спочатку через *гуління* і *лепет*), а також змістового узагальнення (1 рік, 3–6 міс). На розвиток мовлення значно впливають позитивні емоції, які розпочинаються від усмішки тримісячної дитини і доходять до поетичної творчості натхненної дорослої особи. Важливу роль відіграє довготривале тренування фізіологічного механізму, що охоплює мовленнєвий апарат, мозкові центри, пам'ять як довготривалу, так і оперативну, а також координуючі системи.

У процесі читання та письма істотного значення набувають зорові й кінестетичні системи. «Найчастіше недоліки мовленнєвого розвитку, – зазначає Н.І. Деркач, – пов'язані зі слабкою натренованістю саме цього апарату; потреба в номінації та узагальненні: така потреба виникає в пізнанні довкілля, служить основою не тільки оволодіння мовленням, але й всієї навчально-пізнавальної діяльності людини; мовленнєва активність дитини (і дорослого) передбачає

загальну активність у грі та в соціальному житті, швидкі мовленнєві реакції в діалозі, швидкий вибір слів, інтенсивне конструювання фрази; **осмислення** мови, фактор теорії: передбачається вивчення граматики в школі» [18, 194].

Зазначені чинники засвоєння мови та мовлення, зокрема мовленнєве середовище та мовленнєва активність, сприяють формуванню в молодших школярів мовного відчуття, відомого як мовна інтуїція. Саме це автоматизоване чуття мови (інтуїція) дає змогу ефективно застосовувати загальнонавчальні та продуктивні мовні моделі. Отже, важливо, аби ці вміння функціонували в межах нормативної літературної мови, а не діалектної.

Ось чому важливо, щоб з раннього дитинства мовне чуття формувалося під впливом висококультурного мовленнєвого середовища, зокрема базувалося на правильному мовленні батьків й інших членів родини, залученні дитини до прослуховування, а згодом читання творів художньої літератури, тощо.

У залежності від мети мовлення та конкретної комунікативної ситуації школяр використовує різні види мовленнєвої діяльності: *говоріння, слухання, читання і письмо*. Їх взаємовідношення можна показати за допомогою схеми (див. схему № 1):

Схема № 1.

Мовлення ділиться на зовнішнє і внутрішнє. Зовнішнє мовлення оформлюється зі звуків або графічних знаків і адресоване людям, тоді як внутрішнє мовлення є невимовленим і ненаписаним, виступає як мисленнєве, спрямоване до самого себе. Внутрішнє мовлення, на відміну від зовнішнього, не має чітких граматичних форм і здебільшого використовує поняття, окремі слова або комбінації слів. На рівні внутрішнього мовлення здійснюється засвоєння нових знань, виконання поставлених завдань й обдумування матеріалу для усних висловлювань, а особливо для письмової фіксації.

Зовнішнє мовлення – це те, що ми чуємо, воно може бути діалогічним чи монологічним і поділяється на усне та писемне. Усне мовлення має звуковий характер і містить такі елементи як темп, тембр, гучність, паузи, логічні акценти й емоційне забарвлення, яке посилюється жестами та мімікою. Писемне мовлення передає інформацію у графічній формі з використанням літер.

Усне мовлення, як стверджують Г. Коваль, Н. Деркач, М. Наумчук, «з'являється раніше писемного як наслідок безпосередньої потреби спілкування; писемне мовлення засвоюється в результаті спеціального навчання. Тому говорять про випереджувальний розвиток усного мовлення. Писемне мовлення повніше й складніше від усного. В ньому частіше вживаються конструкції, які ускладнюють речення. У писемному мовленні неможливі паузи, логічні наголоси, інтонаційні конструкції. В якійсь мірі це компенсується іншими засобами, зокрема знаками пунктуації, виділенням того чи іншого слова розрядкою або жирним шрифтом, підкресленням тощо. Писемне мовлення ускладнене орфографією, тому воно протікає повільніше» [18, 195]. Відтак у методиці вивчення української мови розмежовують говоріння й аудіювання та вважають їх видами усного мовлення, а письмо і читання – видами писемне мовлення. Названі види мовлення різняться не тільки своїми механізмами або способами породження, але й мовними, зовнішніми ознаками (див. схему № 2).

Спільні / відмінні ознаки	Усне мовлення	Писемне мовлення
За стилем	Розмовні стилі.	Писемно-книжкові стилі
За ступенем підготовленості	Імпровізоване, миттєве, ситуативне.	Обдумане, підготовлене, перевірене.
За точністю вибору слів	Миттєвий вибір, не завжди вдалий.	Ретельний обдуманий вибір.
За обсягом одиниць мовлення	Відносно малий обсяг речень.	Достатньо великий обсяг речень.
За засобами виразності	Паузи, логічні наголоси, інтонації, темп, тембр, міміка, жести, постава.	Підкреслення, знаки пунктуації, каліграфія, фігури, тропи.
За збереженням	Лише висловлювання (або у звукозапису).	Довготривале збереження.

У мовленні, в окремих мовленнєвих актах (висловлюваннях) реалізуються засоби мови: *звуки, слова, словосполучення, інтонації, правила граматики*.

Г. Коваль, Н. Деркач, М. Наумчук визначили умови, без дотримання яких неможливо здійснювати мовленнєву діяльність:

«1. **Потреба у висловлюванні** – умова виникнення і розвитку мовлення. Без потреби висловити свої прагнення, відчуття, думки людина не заговорила б. Отже, методичною умовою розвитку мовлення учнів є створення ситуацій, що викликають у школярів потребу висловитися про що-небудь письмово або усно.

2. **Зміст мовлення** – умова наявності матеріалу висловлювання, тобто того, про що потрібно сказати. І від повноти, багатства цього матеріалу залежить змістовність висловлювання. Чіткість, логічність мовлення визначаються тим, наскільки підготовлений матеріал. Отже, методичною умовою розвитку мовлення учнів є ретельна підготовка матеріалу для мовленнєвих вправ (переказів, творів й ін.).

3. **Засоби мови** – умова озброєння людини загальноприйнятими знаками, тобто головним чином словами, їх поєднаннями, різними зворотами мови» [18, 196–197].

Науковці та методисти підкреслюють, що учням потрібно надавати літературні зразки мови і створювати для них зразкове мовленнєве середовище. Тому важливою методичною вимогою для розвитку мовлення школярів є створення умов для активної мовленнєвої діяльності, що включає сприйняття мовленнєвих зразків і мотивацію для формування власних висловлювань.

Мова опановується учнями в процесі спілкування, під час мовленнєвої діяльності, проте стихійність під час цього процесу часто негативно впливає на мову та розуміння її законів. У зв'язку з цим перед учителем початкових класів зокрема і школою загалом постає низка завдань, які потрібно вирішити, як-от:

«1. Засвоєння літературної мовної норми. Дітей учать відрізнати літературну мову від просторіччя, діалектів, жаргонів, учать літературній мові в її художньому, науковому і розмовному варіантах. Школярі засвоюють тисячі нових слів і нові значення відомих їм слів, граматичні форми і конструкції, вчать вживати ті або інші мовні засоби в певних мовленнєвих ситуаціях.

2. Засвоєння навичок читання і письма. Водночас діти опановують особливостями писемного мовлення, на відміну від усно-розмовного, стилями і жанрами.

3. Удосконалення культури мовлення, доведення її до необхідного рівня.

Удосконалення мовленнєвої діяльності учнів передбачає формування чотирьох узагальнених умінь:

а) орієнтування в ситуації спілкування, зокрема усвідомлення свого комунікативного завдання;

б) планування змісту повідомлення;

в) формулювання власної думки і розуміння чужої;

г) здійснення контролю за власним мовленням, сприйняття його співрозмовником, а також за розумінням мовлення партнера. Для розв'язання окреслених завдань необхідна цілеспрямована робота з розвитку мовлення. У цій роботі виділяють три напрями:

– *робота над словом;*

– *робота над словосполученням і реченням;*

– *робота над зв'язним мовленням»* [18, 198].

Також в обсяг поняття «*розвиток мовлення*» включається вимовна робота, що передбачає удосконалення дикції, дотримання орфоепічних норм тощо. Засвоєння знань на лексичному рівні означає роботу з окремими словами, тоді як робота зі словосполученнями та реченнями належить до синтаксичного рівня. Ці два напрями ґрунтуються на таких лінгвістичних дисциплінах, як лексикологія, словотворення, фразеологія, стилістика, морфологія та синтаксис. У свою чергу, опрацювання зв'язного мовлення відноситься до текстового рівня, основою якого є теорія тексту (лінгвістика тексту), а також логіка і теорія літератури.

Названі напрями роботи розвиваються паралельно, хоча і перебувають у підпорядкованих взаємозв'язках: словникова робота забезпечує матеріал для створення речень, а перший і другий напрями підготовлюють ґрунт для формування зв'язного мовлення. Створення розповідей та виконання творчих робіт позитивно впливають на збагачення словникового запасу молодших школярів. На уроках розвитку мовлення важливо дотримуватися певних вимог, які одночасно слугують критеріями оцінювання усних і письмових висловлювань учнів. Основні вимоги до мовлення школярів включають змістовність, логічність, точність, багатство, ясність, виразність і правильність.

Змістовність мовлення – це одна з ключових характеристик, що залежить від того, наскільки рівень знань мовця або автора відповідає темі, яка обговорюється. Тільки ґрунтовне знання фактів, результатів спостережень і ретельне осмислення матеріалу дають змогу досягти змістовності висловлювання.

Логічність мовлення базується на його послідовності, чіткості структури та внутрішній зв'язності. Ця властивість вимагає аргументованості висновків і здатності вміло розпочати й коректно завершити висловлювання. Логіка комунікації базується на глибокому розумінні предмета обговорення.

Точність мовлення – це застосування відповідних мовних засобів для максимально точного відображення фактів, спостережень чи власних почуттів.

Досягти точності можна шляхом правильного вибору лексичних одиниць, доречних словосполучень і фразеологізмів, а також відповідних граматичних конструкцій.

Багатство мовних засобів дає змогу досягти точності / повноти мовлення та передбачає вміння обирати доречні мовні засоби, наприклад синоніми, або ж уживати ті чи ті конструкції речень, які максимально відповідають комунікативній ситуації, що склалася і допомагають передати задуманий зміст.

Ясність мовлення – це його доступність і зрозумілість адресату, у зв'язку з цим доречно враховувати знання, інтереси, уподобання цільової аудиторії та її вікові особливості. З метою досягнення ясності потрібно уникати надмірної складності синтаксичних конструкцій, перевантаження термінологією та розлогими цитатами. Мовлення повинно бути комунікативно виправданим і враховувати мету і контекст передачі інформації.

Виразність мовлення – це емоційний вплив на аудиторію та переконливість. Під час усного мовлення цей ефект можна досягти шляхом використання різних інтонацій, а ось у письмовому – шляхом використання емоційно забарвленої лексики, фраземіка, способу конструювання синтаксичних одиниць і ретельним добором перевірених фактів.

Правильність мовлення – це дотриманням правописних норм сучасного літературного мовлення, що поєднує граматичну коректність (морфологічні форми, синтаксичні конструкції), орфографічну та пунктуаційну грамотність у письмових текстах, а орфоепічну – під час усного мовлення. Всі названі аспекти взаємопов'язані та становлять комплексну основу для освітньої практики в шкільному середовищі.

Систематичність розвитку мовлення забезпечують чотири умови:

- 1) поетапність виконання вправ;
- 2) практична спрямованість вправ;
- 3) різноманітність і різнорівневість запропонованих вправ;
- 4) взаємозв'язком вправ.

У сучасній школі розвиток мовлення учнів розглядається як головне завдання під час вивчення української мови. Це значить, що робота з розвитку мовлення стає невід'ємним компонентом кожного уроку.

Отож під час розвитку мовленнєвих умінь у молодших школярів важливо інтегрувати здобуті навички з роботою над конкретними стилями мовлення, як в усній, так і в письмовій формах. У початковій школі доцільно зосередитись на стилях, які є найбільш корисними для повсякденного вжитку учнями і мають чіткі характеристики: розмовний, науковий, діловий та художній. Ознайомлення з особливостями кожного стилю допомагає визначитися з ключовими мовленнєвими вміннями, які потребують подальшого розвитку та вдосконалення. Це, зокрема, включає здатність визначати тему тексту, розкривати її власних створюваних висловлюваннях, розуміти основну ідею чужого мовлення і відобразити її під час побудови власного висловлювання, а також грамотно та в логічній послідовності розташовувати речення і встановлювати взаємозв'язок між ними. Особливу увагу необхідно приділити навчанню учнів конструювати власний текст. Це передбачає розвиток вміння чітко бачити об'єкт висловлювання та головну думку, добирати необхідну інформацію для повного розкриття теми і розвитку власних ідей у мовленні.

1.2. Писемне мовлення як особлива форма комунікації

Сьогодні в Україні переосмислюється реформа системи шкільної освіти, оскільки відбувається зміна поколінь дітей, їхній спосіб сприйняття дійсності, способи міжособистісної взаємодії тощо. У сучасному суспільстві письмова мова відіграє особливо важливу роль, адже вона активно використовується і в державній діяльності, і в засобах масової інформації, і в пізнавальній діяльності, і в культурі, та, нарешті, особистому житті людини.

Письмова мова є загально визнаною та універсальною формою спілкування освічених людей. Вона дозволяє передавати думки й почуття за допомогою певної системи письма, а також розуміти написане іншими. У

сучасному світі потреба використовувати письмову мову виникає щодня в найрізноманітніших життєвих обставинах.

К. Пономарьова зазначає: «У цивілізованому суспільстві люди спілкуються як усно, так і письмово. З розвитком технологій і появою комп'ютерних засобів комунікації зростає значення письмового мовлення. Хоча воно частково починає набувати деяких характеристик усного спілкування, таких як ведення діалогу з реальним співрозмовником, швидкий обмін повідомленнями, використання скорочень і уривчастих фраз, все ж письмове мовлення зберігає свої унікальні риси. Воно й надалі виконує особливі функції навіть у нових формах комунікації» [33, 128]. Тоді як О. Прищепа доречно зауважує, що «писемне спілкування залишається розірваним і в просторі, і в часі, здебільшого розраховане на відсутнього читача, тому вважається монологічним. Під час письмового викладу думок вимагається однаково уважного стеження як за тим, що написати, так і за тим, як написати, тому не обходиться без загальноприйнятих графічних технічних, орфографічних та пунктуаційних норм» [37, 128].

В енциклопедії «Українська мова» Д. Баранник пише: «Писемна мова – це мова, зафіксована на папері чи іншій поверхні за допомогою уставленої системи графічних знаків, сприйманих зором, розташованих у певній лінійній послідовності і співвіднесених з одиницями реального, звукового мовлення; одна з двох форм реального існування мови як засобу комунікації» [45, 476]. Отож писемна мова адресується читачеві та розрахована на зорове сприйняття, її мета – досягти точної передачі висловленого та його правильного сприйняття.

Процес створення письмового тексту включає внутрішнє озвучування і запис підготовлених думок на папері, що потребує автоматизованого використання звукових і графічних асоціацій. Порівняно з усним мовленням, письмове містить більшу кількість операцій і є складнішим.

Процес створення писемного висловлювання – це складний і водночас надзвичайно важливий етап у загальному розвитку мовленнєвих компетенцій, оскільки він активно залучає мовно-артикуляційні, слухові, рухові та зорові

аналізатори. Ці елементи функціонують у постійній взаємодії та формують єдину цілісну систему. Відтак, ослаблення або порушення роботи хоча б одного з них може спричинити уповільнення мовленнєвої діяльності загалом. Окрім того, писемне мовлення вимагає значних вольових зусиль і значного фізичного напруження. На відміну від усного мовлення, процес опанування писемного мовлення не обмежується механічним відтворенням почутого чи засвоєнням техніки написання. Як нова функція, писемне мовлення проходить через певні етапи розвитку, аналогічні тим, які спостерігаються в архітектоніці формування усного мовлення в дітей. Проте його природа більш складна, оскільки письмо вимагає високого рівня розвитку абстрактного мислення. Це пояснюється тим, що процес письма реалізується здебільшого на рівні мисленнєвого й уявного сприйняття, позбавленого інтонаційної та звукової компоненти, властивій усному мовленню.

Перші форми навчання писемному мовленню передбачають розвиток в учнів здатності диференціювати та виділяти елементи мовного потоку, поданого у вигляді знаків і символів. Вони передбачають розуміння того, що кожен мовленнєвий елемент (звук, буква, слово чи речення) має свою форму, яка виконує закріплену смислову функцію та характеризується і кількісними, і якісними характеристиками. Саме тому першочерговим завданням є формування вміння відтворювати елементи мовленнєвої реальності в словесній формі (навички читання і розуміння прочитаного) та за допомогою графічних засобів (зображення, умовні позначки, літерні знаки). Дослідження свідчать, що формування психологічної готовності дитини до засвоєння писемного мовлення здебільшого залежить від розвитку її розумової активності. Ефективність у цьому процесі засвідчують завдання побудовані з урахуванням проблемного підходу, а також вправи, що стимулюють пізнавальну діяльність. Однак раннє освоєння навичок читання і письма без належного розвитку когнітивних механізмів може негативно вплинути на майбутнє засвоєння писемного мовлення під час шкільного навчання. Згодом це може викликати труднощі у формуванні вмінь швидкого й усвідомленого читання і письма.

У початковій школі в учнів виникають перші труднощі тоді, коли їхнє усне мовлення переходить у формат монологічного. Проте цей виклик значно менший, аніж ті, що з'являються під час писемного мовлення, коли молодшому школяреві потрібно висловити свої думки на письмі.

Розвиток писемного мовлення у початковій школі нерозривно пов'язаний із розвитком технічних навичок письма. «Кожна нова літера, яку опановує першокласник, – стверджує О. Прищепа, – стає для нього справжнім відкриттям. Графічні символи дитина освоює усвідомлено, у процесі систематичного навчання, і згодом свідомо переводить вимовлений звук у відповідну літеру, сполучення звуків – у сполуки букв, а далі – у цілі слова» [36, 133].

На початковому етапі опанування писемної навички учні зазвичай записують слова, які, хоча і не завжди відображають специфіку їхнього особистого життя, проте є зрозумілими за змістом і часто використовуються в повсякденній мовній практиці. Спершу ці слова та речення здебільшого копіюються молодшими школярами під контролем педагога або ж виконуються самостійно з метою закріплення практичних графічних умінь. Важливий акцент при цьому робиться на правильності й охайності графічного відтворення символів письма, адже це базова складова формування писемної навички.

У процесі практичного оволодіння умінням писати учень поступово проявляє бажання здійснювати індивідуальну творчість, зокрема, підписувати власні малюнки, записувати знайомі слова-об'єкти з навколишнього середовища або створювати короткі записки для передачі інформації близьким людям. З часом цей інтерес перетворюється на потребу виражати свої думки, відображати особисті переживання або описувати те, що викликає емоційне хвилювання. Саме на цьому етапі виникає прагнення до вдосконалення написаного, що виявляється у відшуканні та виправленні помилок, переписуванні тексту і поліпшенні його якості. Описаний процес є природним і має вирішальне значення для розвитку в учня стійких навичок письма й удосконалення мовленнєвої компетентності.

Важливий етап у роботі вчителя – аналіз й обговорення з учнями самостійно написаного тексту. Ця робота передбачає ознайомлення зі створеним текстом, розбір його структури, особливостей побудови словосполучень і речень, правописні особливості, зокрема й аналіз допущених помилок.

Уміння письмово виражати власні думки – це одна з найскладніших мовленнєвих навичок, яка вимагає системного і ґрунтовного навчання. Оскільки перевага письмового мовлення як об'єкта вивчення полягає в його статичності та фіксованості що дозволяє неодноразово повертатися до створеного тексту для аналізу, редагування, запам'ятовування чи подальшого використання. Письмове мовлення можна віднести до усталених функціонально-семантичних типу, як-от: розповідь, опис, міркування. Ці типи також виявляються в різних жанрах під час усного монологічного мовлення, наприклад: оповідання, лист, SMS повідомлення та стилях: розмовному, публіцистичному, офіційно-діловому, художньому. Поєднання типів, жанрів і стилів може бути різноманітним і варіюватися в залежності від конкретної життєвої / мовленнєвої ситуації та контексту.

Таким чином, розвиток мовлення учнів – це складна система роботи, що спрямована на розвиток умінь і навичок в усній і писемні формі передавати чужі думки та будувати власні висловлювання.

РОЗДІЛ II.
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ Й
МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ
УРОКІВ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ В 3–4 КЛАСАХ

2.1. Психолого-педагогічні особливості формування навички писемного мовлення

Розвиток мовлення дітей – одна зі складних і вічних тем педагогіки, психології, лінгвістики. Її значущість, зазначає М. Проць, не викликає сумнівів, а її розробкою вчені займаються з найдавніших часів. Під зв'язним мовленням науковці розуміють «монологічне мовлення, точніше процес, діяльність мовця, послідовний усний чи письмовий виклад думок, знань. Результатом такої діяльності стає текст, тобто сукупність взаємопов'язаних самостійних речень, об'єднаних спільною темою й головною думкою висловлювання за допомогою мовних (лексичних, граматичних та інтонаційних) засобів. У методиці мови поняття «зв'язне висловлювання» і «текст» – стоять поряд» [25, 184].

Розвиток мовлення – це одне з ключових завдань початкового курсу української мови, оскільки уміння вільно здійснювати комунікацію допомагає учням ефективно опанувати навчальні предмети, сприяє міжособистісній взаємодії та розвитку креативних і пізнавальних здібностей молодших школярів. Формування названих умінь і навичок має свою специфіку, оскільки всі інші компоненти освітньої системи, зокрема вивчення української мови, передбачає засвоєння орфографії, лексикології та граматики, орієнтованих на їхнє практичне використання під час створення зв'язних висловлювань.

Саме тому опанування писемною формою мови – це показник не тільки інтелектуального, а й загалом гармонійного поступу особистості. Аналіз психолого-педагогічної літератури уможлиблює стверджувати, що попри актуальність окресленої проблеми поза увагою науковців залишається питання врахування у процесі розвитку мовлення учнів особливостей писемної форми мовлення.

Писемне мовлення – це унікальна форма комунікативної діяльності, яка не є фіксацією усного мовлення в письмовій формі, оскільки ці форми спілкування різняться низкою параметрів, зокрема: умовами реалізації, способом сприйняття та передачі інформації, розвитком структури мовлення в процесі онтогенезу, засобами вираження, методом лінгвістичного сприйняття, можливістю редагування, рівнем зв'язності та мовним оформленням.

Зазвичай писемне мовлення здійснюється за відсутності прямого адресата і притаманне опосередкованому (не прямому) спілкуванню, що робить його незалежним від швидкої (іноді миттєвої) реакції отримувача. Письмовий текст передається за допомогою графічних символів і сприймається візуально, тоді як усне мовлення послуговується звуковим кодом і сприймається на слух. З метою забезпечити кращу взаємодію та розуміння змісту повідомлюваного адресату, мовець повинен грамотно, чітко й зрозуміло викладати хід думок за допомогою графічних знаків (письма), а також дотримуватися пунктуаційних норм, які дають змогу правильно зрозуміти написане.

Письмова форма мовлення виражається виключно через лінгвістичні засоби і залежить від контексту, тоді як усна форма містить паралінгвістичні елементи, такі як інтонація, голосові наголоси, паузи, жести та міміка. Усна форма також відзначається спонтанністю і ситуативністю. Це призводить до відмінностей у ступені зв'язності: чітка логічна послідовність письмової форми контрастує із динамічністю та фрагментарністю усної. Письмовий текст можна створити лише за умов попередньо проведеної роботи: продумування висловлювання, усвідомлення мовлення тощо, а тому він має необмежені можливості щодо редагування й удосконалення під час створення, тоді як усне мовлення не має цих переваг.

Літературна мова в писемній формі виконує комунікативну функцію, задовольняючи потреби суспільства в трансляції інформації, думок, почуттів, волевиявлення тощо.

Важливим аспектом навчання писемного мовлення учені-психологи вважають мотивацію, яка недостатньо проявляється в дітей молодшого

шкільного віку, тоді як під час усного мовлення мотивація присутня, оскільки обумовлена динамікою ситуації що складається, а під час писемного мовлення необхідно самостійно уявляти таку ситуацію. Коли дитина промовляє слово, вона не усвідомлює й не аналізує його звуковий склад, а у процесі писемного мовлення потрібно розуміти звукову структуру слова і відтворити її послуговуючись графічними знаками. Г. Костюк пояснює це тим, що «писемне мовлення співвідноситься з внутрішнім мовленням в інший спосіб, аніж усне. Розвиток зовнішнього мовлення випереджає розвиток внутрішнього, а тому писемне мовлення – вторинне, тобто з'являється після розвитку внутрішнього мовлення» [20, 239].

Писемне мовлення відрізняється від усного матеріальною основою реалізації – графічними знаками (*букви, розділові знаки*) та розраховане на зорове сприймання, а тому щоб адресат міг краще зрозуміти висловлену думку, мовець має правильно і чітко написати з дотриманням усіх правописних норм.

Писемне мовлення не передбачає обов'язкового ознайомлення адресата із ситуацією: увесь задум і його розкриття повністю залежать від того, хто пише. Воно майже не користується додатковими засобами вираження думки, а передача основної інформації здійснюється за допомогою граматичних конструкцій. Відмінності між писемним та усним мовленням обумовлюють більшу об'ємність для передачі змісту, підвищену усвідомленість і свободу в його оформленні. Завдяки можливості багаторазового відтворення тексту, адресат у будь-який момент може повернутися до написаного для повторного осмислення чи уточнення. Це значно полегшує сприйняття і розуміння письмових текстів порівняно з усними. Автор у процесі писання має достатньо часу на роздуми, що робить дану форму комунікації заздалегідь структурованою і впорядкованою. Характерною рисою писемного мовлення є великі за обсягом смислові блоки, які легко сприймаються як автором, так і читачем під час читання мовчки. Сама структура письмового висловлювання складається зі взаємопов'язаних елементів, кожен із яких залежить від

попереднього і водночас визначає наступний, забезпечуючи послідовний розвиток смислу як логічного нарощення його структури.

Григорій Костюк відзначає, що писемне мовлення має значно повільніший ритм у порівнянні з усним. Саме через це текст, написаний на папері, можна перечитати стільки разів, скільки потрібно. Це не лише дозволяє більш уважно контролювати своє висловлювання, але й, за словами ученого, «перетворює писемне мовлення на ефективний інструмент для точнішого формування та вдосконалення мисленнєвого процесу» [20, 127]. Таким чином, писемне мовлення істотно сприяє розвитку людського мислення.

Генетично писемне мовлення є похідним, вторинним, адже сформувалося на основі усного. Його основна мета – передача необхідної інформації відсутньому адресатові та вплив на нього. З огляду на цю специфіку, головними вимогами до викладу є такі: чіткість, доступність, логічність, деталізація та послідовність висловлювання. Це потребує високого рівня роботи з внутрішнім мовленням і ретельного оформлення його семантики та граматичної структури.

«Внутрішнє мовлення виконує функцію підготовки зовнішнього – усного і писемного» Відомий український психолог Борис Баєв, наголошував на тісному зв'язку між писемним і внутрішнім мовленням і стверджує: «Генетично писемне мовлення виникає пізніше від внутрішнього, й, отже, певним чином на основі внутрішнього. Останнє немов би живить писемне мовлення, активізує роботу цієї лабораторії, стимулює внутрішнє мовлення» [2, 71]. А тому вчений робить висновок, що формування й розвиток писемного мовлення відіграють провідну роль у розвитку внутрішнього мовлення учня. Учений зауважує, що писемне мовлення сприяє розвитку логічності міркувань, доказовості, переконливості, послідовності. «Писемне мовлення – це джерело не лише скороченості, зокрема ініціальності мовлення, а і його розгорнутості, розчленованості його граматичної структури», – наголошує психолог [2, 67].

Умови і характер писемного мовлення різняться перш за все відсутністю співрозмовника в момент висловлення думки. Реальний вияв писемного мовлення – текст (тобто «ланцюг» речень, які дають в результаті певну якісно

нову цілість). Текст виразно ділиться на абзаци, які логічно об'єднуються змістом і будовою фрагментів тексту. Речення в межах абзаців знаходяться в тісних змістових і граматичних взаємозв'язках.

Таким чином, визначаючи зміст навчання молодших школярів писемного мовлення як особливого психологічного феномена, доцільно враховувати низку специфічних характеристик спілкування.

1. У писемному спілкуванні контекст ситуації не завжди є очевидним або відомим.

2. Писемне мовлення вторинне щодо усної комунікації.

3. Цей тип мовлення фіксується за допомогою графічних знаків, які сприймаються візуально. До таких знаків належать літери українського алфавіту, цифри, наукові символи, умовні позначки, графіки та ілюстрації.

4. Писемна форма дозволяє зберігати висловлене для тривалого використання у просторі й часі, що сприяє відтворенню змісту після моменту його створення.

5. На відміну від усного мовлення, писемна форма здебільшого є монологічною, навіть у функціональних стилях поза літературним дискурсом; діалоги характерніші для художніх жанрів і усних форм спілкування.

6. У писемному мовленні відсутні невербальні аспекти, такі як інтонація чи паузи, тому особливого значення набувають засоби для передання суб'єктивно-емоційної оцінки.

7. Завдяки можливості редагувати й удосконалювати створений текст, писемне мовлення зазвичай характеризується значно більшою граматичною та лексичною упорядкованістю, ніж усне. Особливо це проявляється у виразності й точності лексичного вибору.

8. У писемному мовленні спостерігається типологічна традиційність і певний «консерватизм», особливо у ділових текстах. Така структурованість посилюється жорсткими нормами графіки, орфографії та пунктуації, а також специфічними вимогами до побудови тексту й використання стійких словосполучень.

9. Виражена диференціація текстів за сферами комунікації є характерною ознакою письма. Деякі тексти існують виключно у письмовій формі (наприклад, накладні або розписки), вони призначені для прочитання зору й не передбачають сприймання на слух.

10. У межах писемного тексту акцентовано важливу роль кінця речення, де здебільшого розміщується основна інформація.

На процес розуміння писемного мовлення мають вплив різні чинники: це повторюваність інформації, композиційно-смілова структура тексту та засоби її відтворення, темп читання. Крім того, важливим є рівень володіння смисловими категоріями тексту й якість його осмислення читачем. Знання мовного матеріалу також відіграє ключову роль під час роботи з текстом. Для здійснення процесів продукування, розуміння та осмислення письмового мовлення необхідними є такі умови: чітке усвідомлення мотивів мовлення, адекватне розуміння ситуації спілкування, системне оперування смисловими категоріями тексту та достатній рівень знань мовних ресурсів.

Опанування писемного мовлення молодшими школярами відбувається через спеціальне навчання та вправління, однак цей процес суттєво відрізняється від засвоєння інших освітніх компонентів. Формування письма учнів залежить не лише від методів навчання (як це можна побачити на прикладі математичних задач), але й від їхнього життєвого досвіду та ставлення до власного письмового висловлювання.

На розуміння писемного мовлення впливають такі чинники:

- *повторюваність інформації,*
- *композиційно-смілова структура,*
- *засоби передачі,*
- *темп читання.*

Важливими є володіння смисловими категоріями тексту, якість оброблення отриманої інформації, а також знання мовного матеріалу. Для ефективного продукування, сприйняття та розуміння писемного мовлення необхідно усвідомлювати мотив висловлювання, аналізувати ситуацію

спілкування, вільно оперувати смисловими категоріями тексту і мати достатні знання з мови.

Засвоєння писемного мовлення відбувається в процесі спеціального навчання та практики, проте цей процес має свої особливості, що відрізняють його від засвоєння інших навчальних матеріалів. Навчання писемному мовленню учнів, їх уміння формулювати свої думки письмово залежить не лише від методики викладання, як у випадку, наприклад, із розв'язуванням математичних задач, але й від попереднього життєвого досвіду учнів, їхнього ставлення до висловлюваних і закріплених письмово ідей.

Писемне мовлення школярів є не лише об'єктом вивчення і засвоєння, а й інструментом спілкування та самостійної діяльності. Воно тісно пов'язане зі своєю базою – усним мовленням, яке розглядається як індивідуальна діяльність мовця. Хоч цей процес і здійснюється за підтримки інших людей, він усе ж зберігає переважно індивідуальний характер.

Особливості писемного мовлення учнів 3-х та 4-х класів ще не настільки виразні, як у старшокласників чи тим більше дорослих, оскільки їхні навички письмового мовлення лише формуються. Однак це не знижує важливості дослідження питання індивідуальних особливостей такого мовлення. Багато недоліків у текстах учнів (невиразність, убогість лексики і синтаксису) пояснюються тим, що вчителі недостатньо враховують ці індивідуальні особливості. Якби педагогам удалося краще зрозуміти специфіку письмового мовлення своїх учнів і допомогти розкрити їхні сильні сторони замість того, щоб вирівнювати всіх під загальний шаблон, школярі могли б точніше й виразніше формулювати свої думки. Вони уникали б використання клішованих виразів та стандартних синтаксичних конструкцій, які лише заповнюють текст без змістовності.

Основним методом дослідження формування писемного мовлення учнів молодшого шкільного віку є аналіз результатів їх письмової діяльності, тобто аналіз текстів, створених у рамках навчальної практики. Увагу при цьому привертають помітні відмінності між творами, переказами та іншими видами

письмових робіт, виконаних у рамках навчального процесу, зокрема на заняттях чи вдома з дотриманням навчальних завдань. Шкільні роботи учнів, включаючи контрольні завдання, зазвичай демонструють велику схожість як у змісті, так і у способах мовного оформлення, якщо не брати до уваги окремі виняткові випадки.

Індивідуальні особливості писемного мовлення молодших школярів відображаються через специфічні неточності у текстах, які безпосередньо чи опосередковано залежать від типологічних характеристик нервової системи, структури психічної організації учня, особливостей мислення, сприйняття та уяви. Під час аналізу та класифікації письмових робіт важливо брати до уваги не лише тематичні аспекти завдань, але й контекст виконання завдань: вказівки вчителя, ситуацію виконання роботи та інші супровідні умови, які часом здаються другорядними.

Процес написання письмового тексту є складною інтелектуальною діяльністю, яка потребує зусиль, послідовності та витримки. Це завдання пов'язане із свідомим добором мовних засобів та їх граматично правильним оформленням, що вимагає від учня інтенсивної роботи пам'яті, мислення, уваги та самоконтролю. Якість письмової роботи залежить від вкладених зусиль, терпіння та здатності завершити процес творчої діяльності. Індивідуальна специфіка мовлення проявляється найбільш чітко у формулюванні думок, описі вражень і висловлюванні власного ставлення до явищ реальності.

У процесі розвитку писемного мовлення молодших школярів слід враховувати не лише загальнолюдські закономірності, але й персональні психологічні характеристики кожної дитини. Особливості цього компоненту шкільної програми полягають не у засвоєнні стандартних схем чи формул, як це часто відбувається при вивченні інших предметів, а у формуванні вміння висловлювати свої думки власними словами. Ця специфіка письмового мовлення проявляється у його варіативності й індивідуалізації. Завдання педагога полягає не у нівелюванні індивідуальних рис мовлення учнів, а у сприянні їх розвитку різними методами та створенні умов для становлення

особистісно забарвленого мовлення. Висловлювання учня, побудоване самостійно і виражене власними словами, має отримувати вищу оцінку ніж репродуктивне використання завченої лексики.

Таким чином, розвиток писемного мовлення школярів є важливим аспектом становлення їхньої особистості, формування інтересів, поглядів та волі. Опрацьовуючи мовлення учнів, педагог має враховувати індивідуальні й психологічні особливості дітей та підбирати ефективні вправи і методи для подолання типової помилковості у письмових і мовленнєвих процесах. Ефективність розвитку мовленнєвих компетенцій забезпечується інтеграцією усного і письмового мовлення в освітньому процесі.

2.2. Аналіз програми, підручників і робочих зошитів «Розвиток мовлення» для 3–4 класів у контексті досліджуваної проблеми

У Концепції «Нова українська школа»: «Освітніми результатами початкової школи є повноцінні мовленнєві <...> уміння і навички» [29, 5], тоді як у Програмі з української мови для 1–4 класів сказано: «Курс української мови – важлива складова змісту початкової освіти, оскільки мова є не тільки окремим навчальним предметом, а й основним засобом опанування всіх інших шкільних дисциплін. Основна мета цього курсу полягає у формуванні ключової комунікативної компетентності молодшого школяра, яка виявляється у здатності успішно користуватися мовою (всіма видами мовленнєвої діяльності) у процесі спілкування, пізнання навколишнього світу, вирішення життєво важливих завдань» [36].

О. Пометун зауважує, що «Суттю комунікативної спрямованості навчання української мови є формування в учнів умінь розв'язувати мовленнєві завдання з метою оволодіння спілкуванням, а розпочинати цю роботу слід з початкових класів, де закладаються основи комунікативного виховання особистості» [32, 10].

О. Прищепя наголошує: «Мовленнєва компетентність як одна зі складників ключової комунікативної компетентності для учнів початкової

школи має особливе значення, оскільки впливає на навчальну успішність, від неї залежить процес адаптації дитини в школі. Вміння зв'язно висловлювати свої думки, правильно вимовляти слова, грамотно писати створюють комфорт у процесі спілкування з дорослими та однолітками, дають можливість повною мірою розкрити свої здібності й задатки, виявити себе як особистість» [35, 125].

Розвиток зв'язного мовлення молодших школярів – це обов'язковий компонент під час вивчення навчальної дисципліни «Українська мова», а тому з перших днів навчання учнів у школі педагог працює над збагачення їхнього словникового запасу, працює над формуванням умінь уживати слова в правильній граматичній формі, вдосконалює діалогічне мовлення та закладає основи для розвитку монологічного мовлення. Кожен урок, на якому присутній учень, сприяє його оволодінню мовленнєвими діями, формує інтерес до мовних явищ і спонукає правильно користуватися отриманими знаннями у процесі міжособистісної взаємодії, тобто під час спілкування з іншими.

З метою сформувати в дітей уміння створювати письмові перекази прочитаних чи прослуханих текстів, самостійно складати розповіді, описи, міркування, есе та правильно оформляти їх на письмі, Типовою освітньою програмою з української мови (розробленою під керівництвом О. Савченко) передбачає окремі уроки розвитку мовлення (17 уроків щорічно), тематика яких визначена програмою, і які доцільно проводити один раз на два тижні (у 3–4 класах такі уроки проводяться як окремий урок) [36].

На цих уроках учні вчать не тільки правильно розмовляти, а й самостійно виконувати поставлені завдання. На уроках розвитку мовлення необхідно формувати у школярів навички написання творів, спираючись на їхні особисті спостереження і враження від екскурсій. Це включає обґрунтування власних думок, аргументацію вибору, а також оцінку персонажів прочитаних текстів або переглянутих фільмів.

Частина уроків із розвитку мовлення спрямована на формування умінь писати переказ (детальний, стислий, вибіркового, творчий). Переказ – це перша сходинка до самостійних творчих пошуків. У процесі підготовки до виконання

поставленого завдання учнів вчать працювати колективно, зокрема під час складання плану, а також вчать фіксувати почуте, писати творчу роботу як з опорою на базові слова, словосполучення, речення, так і самостійно.

Кінцевим результатом написання переказу є вміння створити зв'язне висловлювання на задану тему, підібрати заголовок, колективно чи самостійно скласти план переказу, висловлюватися в певному темпі тощо.

У Розвадівському ЗЗСО I-III ступенів Розвадівської сільської ради Стрийського району Львівської області, в якій ми проводили експеримент, під час освітньої діяльності використовують підручник «Українська мова та читання» (у 2-х частинах) для учнів 3 і 4 класів авторів М.С. Вашуленка, Н.А. Васильківської, С.Г. Дубовик (2020 р., 2021 р.) [46; 47], а також робочі зошити «Розвиток мовлення» для учнів 3 і 4 класів авторів Л. Гайової та Н. Пархоменко. Названі робочі зошити з успіхом можуть використовуватися на уроках української мови, оскільки вміщені в них завдання та матеріали корелюються зі змістом Типових освітніх програм, розроблених під керівництвом О. Савченко та під керівництвом Р. Шияна [36].

У робочому зошиті «Розвиток мовлення» для учнів 3-го класу подано 17 уроків на такі теми:

Урок 1 – Художні засоби мовлення.

Урок 2 – Стили текстів. Використання художніх засобів мовлення в текстах художнього стилю.

Урок 3 – Просте і складне речення. Перебудова складного речення в просте.

Урок 4 – Пряма мова. Заміна прямої мови простим реченням.

Урок 5 – Переказ тексту з прямою мовою.

Урок 6 – Детальний (усний) переказ тексту за планом і опорними словами.

Урок 7 – Письмовий переказ тексту-розповіді (навчальний).

Урок 8 – Переказ науково-художнього тексту із творчим доповненням.

Урок 9 – Вибірковий переказ тексту з елементами опису.

Урок 10 – Контрольний переказ.

Урок 11 – SMS-повідомлення.

Урок 12 – Відгук про прочитане оповідання.

Урок 13 – Написання тексту-розповіді.

Урок 14 – Написання тексту-опису.

Урок 15 – Будує текст-міркування.

Урок 16 – Есе.

Урок 17 – Фантазуємо [10].

До кожного уроку в робочому зошиті подано тему, ілюстративний матеріал, а саме: сюжетні малюнки відповідно до змісту кожної з тем і поставлених завдань, тексти, допоміжні матеріали (поради, цікаві факти, додаткові тексти, прислів'я, малюнки) тощо.

УРОК 1

Художні засоби мовлення

Прочитай речення з віршів Світлани Жук.

1) В лісі верес розкриває ніжні келихи бузкові, і багрянець покриває пишні грона калинові. 2) Я з гаю принесу багряне й жовте листя, цю осені красу, задумливу і чисту. 3) А місяць, ніби князь, красою сяє. 4) Їжачок листочки носить, нанизавши, мов намисто.

Знайди в реченнях прикметники, зафарбуй їх червоним олівцем. Підкресли іменники, зв'язані з цими прикметниками за змістом. Прочитай словосполучення.

Особливу роль у літературних творах відіграють **прикметники**. Це художні засоби мовлення. Вони підкреслюють характерні риси предметів або явищ; збагачують текст емоціями, додають йому мальовничості. Наприклад: *життєдайний дощ, барвистий килим.*

5

УРОК 3

**Просте і складне речення.
Перебудова складного речення в просте**

Прочитай речення про народні передбачення погоди.

1) Чим тепліший і сухіший вересень, тим пізніше йде зима.	1) Теплий і сухий вересень <u>передвіщає</u> пізню зиму.
2) Якщо горобина вродила рясно, то зима буде суворою.	2) Горобина <u>вродила</u> рясно. Люди чекають сувору зиму.

Порівняй речення, записані в лівій і правій колонках, за планом.

План

- 1) Кількість речень для висловлення думки.
- 2) Кількість пар головних членів речення.
- 3) Різні чи однакові за змістом речення в кожній парі.

Речення в лівій колонці називають **складними**. Будову таких речень, розділові знаки у них ти вивчатимеш у наступних класах. Щоб не припуститися помилок у висловлюваннях, переказах, складне речення можна замінити одним або двома простими реченнями.

Попрацюй з поданим реченням за зразком вправи № 1. Заміни його одним простим реченням.

Якщо ластівки літають низько над землею, то незабаром буде дощ.

11

Під час побудови письмового висловлювання, наприклад, до теми уроку № 6 – Детальний (усний) переказ тексту за планом і опорними словами, учень користується, по-перше, запропонованим текстом Олеся Донченка, поданими до нього запитанням, по-друге, учитель організовує роботу над запропонованим

планом переказу, ознайомленням з опорними словами, проводить роботу над семантикою нових слів (*оксамитомі, вабить*) та аналізом семантики цих лексем у лексикографічних джерелах і підготовкою докладного переказу тексту.

Наведемо фрагмент уроку з розвитку писемного мовлення (урок 13) на тему «Написання тексту-розповіді», який пропонують Л. Гайова та Н. Пархоменко [10, 39–42].

Варто звернути увагу, що однією з найскладніших форм розвивальної роботи щодо формування навиків писемного мовлення є написання текстів-розповідей. Складність цього виду діяльності полягає в тому, що молодшим школярам необхідно зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки у діях персонажів, представлених у прочитаних або прослуханих текстах, а також висловити своє власне бачення проблеми. У зв'язку з цим, такі заняття повинні супроводжуватися додатковими ресурсами, які сприятимуть учасникам у формуванні власних висловлювань.

Для створення тексту-розповіді автори робочого зошита пропонують текст української народної казки «Як Квітень д Березня в гості їхав» [Зклас, 39–40]. Допомагають учням підготуватися до створення розповіді система запропонованих до завдань, які передбачають:

- роботу над змістом казки;
- переказування за особами;
- аналіз весняних явищ природи;
- роботу над семантикою лексеми *погожий* і добір до цього слова синонімів (опрацювання лексикографічних джерел);
- спостереження за серією малюнків, на яких зображені різні природні явища та їх опис із використанням художніх засобів мовлення;
- створення палітри до поданих слів за зразком, наприклад:

Добери й запиши палітри до поданих слів за зразком.

Зразок: Сонце — як ліхтарик, посміхається, лагідне.

Вітер — _____

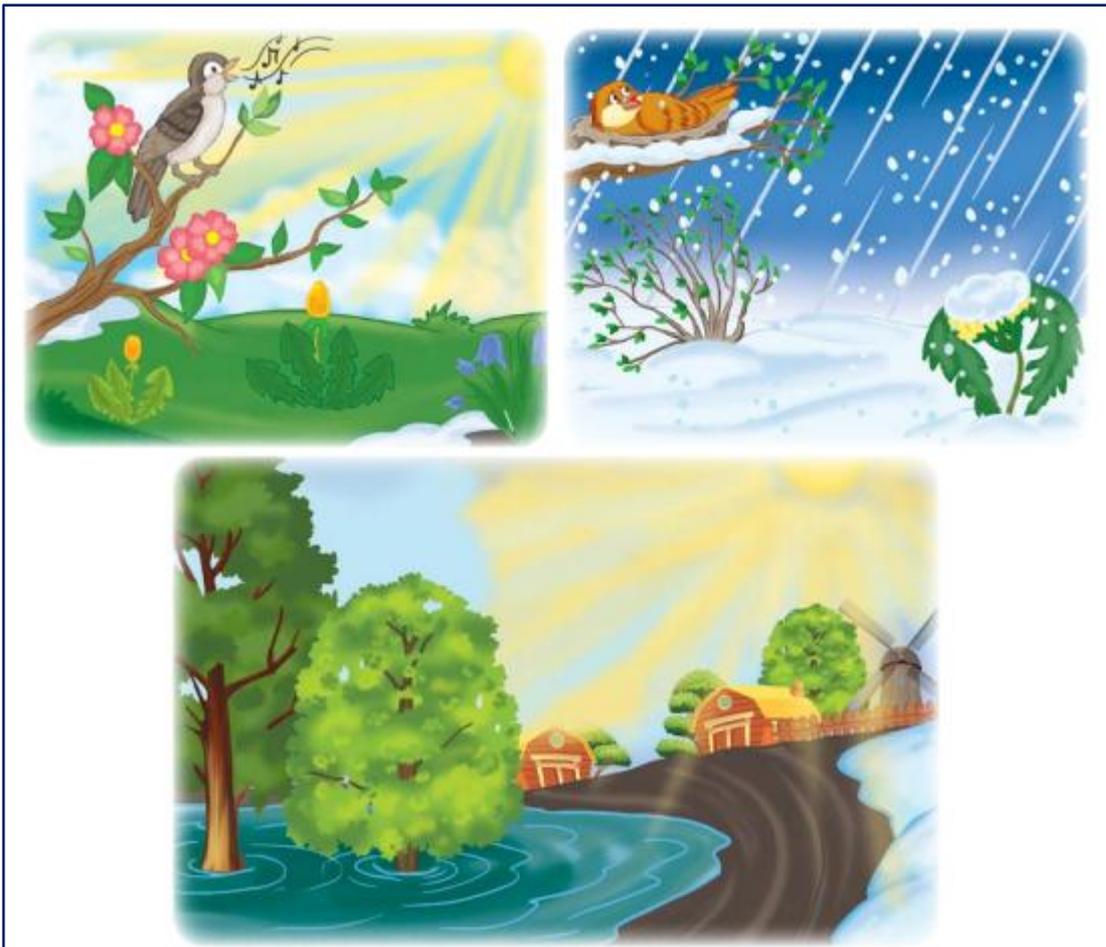
Дощ — _____

Хуртовина — _____

Хмари — _____

Вода — _____

Після такої копіткої системної роботи третьокласники повинні скласти і записати текст-розповідь про весняні явища природи. Під час виконання цього завдання їм допоможе укладена ними палітра слів, а також запропоновані у робочому зошиті малюнки.

[10, 41].

З метою розвитку писемного мовлення молодших школярів, учитель повинен заохочувати учнів записувати думки, враження, фіксувати те, що їх

справді хвилює. Важливим елементом організації такої роботи були мають стати зацікавлені читачі / слухачі, які будуть мати змогу обговорити написане. Водночас необхідно намагатися допомогти учням навчитися покращувати власні тексти, тобто удосконалювати їх, виправляти помилки тощо.

Важливо, що одним із завдань під час уроку є ознайомлення з висловлюваннями однокласників, озвучення кращих елементів власного тексту та доповнення створеного тексту-роздуму найбільш доречними реченнями, які створили інші учні. Така колективна робота дає змогу школярам критично оцінювати і власні, і чужі тексти, вчить їх аналізувати, зіставляти, перебудовувати й вдосконалювати створені ними тексти-розповіді.

Відповідно до вимог Типової освітньої програми, учні третього класу на уроках розвитку мовлення набувають навичок створення письмових висловлювань. Зокрема, вони опановують переказ текстів і формулювання самостійних зв'язних висловлювань, використовуючи допоміжні матеріали, такі як запитання, опорні слова, наданий початок і план. Перед виконанням будь-якої творчої письмової роботи важливо провести підготовчі етапи. Ці етапи включають лексичну роботу, тобто пояснення значень окремих слів, підбір синонімів, виразних засобів мови та образних слів і словосполучень. Також необхідно скласти план майбутнього твору чи переказу і здійснити іншу підготовчу роботу, яка охоплює повторення правил пунктуації та правопису, а також структури тексту.

У пропонованих робочих зошитах уміло й доречно підібрана тематика текстів для переказів і учнівських творів, при цьому враховано зацікавлення учнів, практичне спрямування та виховне значення текстів. Також важливо навчити третьокласників письмово висловлювати своє ставлення до того, про що вони пишуть, а цьому сприяють сформульовані до тем запитання [3 клас].

У робочому зошиті Л. Гайової та Н. Пархоменко «Розвиток мовлення» для учнів 4-го класу також подано матеріал до 17 уроків на такі теми:

Урок 1 – Пригадую вивчене: художні засоби мовлення.

Урок 2 – Фразеологізми.

- Урок 3 – Заголовок. Типи текстів.
- Урок 4 – Запитання до тексту. Питальні слова.
- Урок 5 – Письмовий переказ тексту.
- Урок 6 – Детальний письмовий переказ тексту.
- Урок 7 – Творчий переказ тексту.
- Урок 8 – Контрольний переказ.
- Урок 9 – Вибірковий переказ.
- Урок 10 – Опис репродукції картини.
- Урок 11 – Опис краєвиду за аналогією.
- Урок 12 – Твір-розповідь на основі прочитаного.
- Урок 13 – Розповідь з описом.
- Урок 14 – Твір-міркування на основі прочитаного.
- Урок 15 – Твір-міркування (на основі обґрунтування власної думки).
- Урок 16 – Есе.
- Урок 17 – Фантастична розповідь [11].

Робота на уроках розвитку мовлення в 4 класі передбачає: аналіз художніх засобів мовлення, формування в учнів умінь розрізняти типи текстів і ставити запитання та добирати заголовок до нього, писати твори на основі прочитаного, власних спостережень, вражень від екскурсії тощо та передбачають створення текстів міркувань з обґрунтування власної думки, аргументацією свого вибору, оцінкою героїв прочитаного тексту й ін. Важлива складова уроків, приурочених розвитку мовлення, полягає у формуванні навичок складати докладні, творчі та вибіркові перекази. Крім того, учні четвертого класу освоюють написання есе й опановують мистецтво створення фантастичних оповідань.

Колективно клас працює здебільшого на підготовчому етапі уроку. Індивідуальна допомога вчителя у вигляді консультації, додаткової інструкції, поради можлива окремим учням, які цього потребують.

Наведемо фрагмент уроку з розвитку писемного мовлення (урок 16) на тему «Есе», який пропонують Л. Гайова та Н. Пархоменко [11, 53–55].

Робота над темою передбачає ознайомлення з віршем Олеси Василенко «Я – українка!». Працюючи над змістом вірша учні повинні розповісти, що любить і чим пишається авторка тексту; з'ясувати що або хто може бути предметом гордості українців і доповнити, запропонований авторами список власними прикладами.

3 Прочитай. Підкресли, що або хто, на твою думку, також може бути предметом гордості українців.

Видатні люди, традиції, звичаї, шкідливі звички, волелюбність, прагнення миру, хитрість, працьовитість, доброзичливість, заздрість, автомобіль, незалежність, героїзм, волонтерство, Гімн України, вишиванка.

4 Доповни перелік своїми прикладами.

П'ятий крок підготовчої роботи до створення учнями власного есе на тему «Я – українець (українка), і цим пишаюся!» – знайомство з цікавою та пізнавальною інформацією про досягнення українців:

5 Прочитай. Підкресли кольоровим олівцем нову для тебе інформацію.

Горді, бо українське!

- Найбільший і найпотужніший літак у світі — «Мрія». Його максимальна маса зі спорядженням — 640 000 кг, швидкість — 850 км/год.
- Тарасові Шевченку встановлено найбільшу кількість пам'ятників у світі: їх 1200.
- Музику до всесвітньовідомого «Щедрика» написав українець Микола Леонтович.
- Елементи української вишиванки використовують найвідоміші дизайнери одягу на всіх континентах Землі.
- Грошових купюр у світі багато, але найкращою за дизайном визнано українську купюру номіналом 200 грн.
- Найдовший духовий інструмент у світі — трембіта. Його довжина сягає 8 м. Поширений у Карпатах. Звук трембіти чути на відстані 10 км.

Шостий крок – гра «Незакінчене речення», яка вчить учнів усно продовжити те чи те речення, а також учитель пояснює учням особливості змістового наповнення есе:

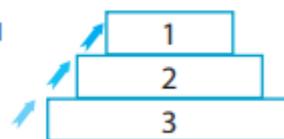
На мій погляд...
На моє переконання...
Я безмежно люблю...
Я впевнений(а)...

- Есе не має чіткої будови;
- у ньому можуть бути елементи розповіді, опису, міркування;
- обов'язковим є висловлення свого ставлення до теми твору.

Сьомий крок – написання учнями есе на задану тему. Під час виконання цього завдання школярі можуть послуговуватися матеріалами попередніх завдань.

Важливо, що після виконання поставленого завдання – восьмий крок роботи на уроці – четвертокласники перевіряють написаний текст, а також мають можливість оцінити свою роботу під час уроку:

Оціни результати своєї роботи й визнач своє місце на «Сходинах успіху». Обери відповідну сходинку та зафарбуй її.

[11, 54–55].

Отож, як бачимо, створені Л. Гайоваю та Н. Пархоменко робочі зошити для учнів 3 і 4 класів «Розвиток мовлення» дають змогу ефективно організувати роботу з розвитку зв'язного мовлення (усного і писемного) молодших школярів. Запропоновані матеріали відповідають вимогам Типових освітніх програм (О. Савченко та Р. Шияна) та містять завдання, які допомагають досягти поставленої мети й очікуваних результатів навчання. Аналізовані робочі зошити пропонують комплексні завдання спрямовані на розвиток творчого мислення

школярів, відповідають віковим особливостям учнів, ураховують їхній життєвий досвід, інтереси і захоплення.

Уміщені в робочому зошиті матеріали дають змогу третьо- і четвертокласникам відчутти красу та милозвучність української мови, побачити її стильову диференціацію. Запропоновані авторами завдання дають змогу вчителю початкових класів сформувати в учнів уміння будувати речення та створювати зв'язні висловлювання, що різняться за обсягом, типом і добром художніх засобів. Упродовж 17-ти уроків учні мають змогу пізнавати нові мовні явища і творчо використовувати здобуті знання під час мовленнєвої діяльності. Система запропонованих Л. Гайовою та Н. Пархоменко завдань допомагає вчителю розвивати цілісне уявлення про мову як особливий засіб спілкування, а також сприяє формуванню комунікативної компетентності молодших школярів.

2.3. Особливості роботи з розвитку писемного мовлення учнів 3–4 класів

В. Сухомлинський стверджував: «Учитель покликаний використовувати всі можливості, щоб саме в роки дитинства донести до свідомості й серця найтонші відтінки барв, пахощі слова, щоб рідне слово стало духовним багатством дитини» [44, 45]. Педагог уважав, «що вміння вправно користуватися мовою, відчуття краси слова потрібні кожній людині, адже у мові відбивається ідейна спрямованість духовного життя людини, слово містить у собі невичерпні можливості для впливу на її світоглядну сферу» [24, 107].

Спершу вчитель має визначити рівень мовленнєвої підготовки учнів, щоб на цій основі планувати роботу над семантикою слова та словосполучення на кожному занятті. Це включає залучення учнів до формування образних висловлювань, які відрізняються точністю і доречністю використання. Далі, вчитель повинен сприяти розвитку в молодших школярів навичок свідомого підходу до правильного оформлення своїх думок, з урахуванням теоретичних знань про мову.

Зв'язне мовлення вивчає лінгвістика тексту, а тому зв'язний текст доречно розглядати як певну послідовність речень, які пов'язані між собою за змістом у межах загального задуму автора. Зв'язним називається таке мовлення, яке спрямоване на задоволення потреб висловлення, передає тему, організоване за законами логіки і граматики, має самостійність, завершеність і поділяється (розчленовується) на більш або менш значущі частини, зв'язані між собою. Одиницями зв'язного мовлення є: *розповідь, переказ, твір, оповідання* тощо.

М. Вашуленко вважає, що головне завдання вивчення української мови в початковій школі – це навчити учнів правильно висловлювати свою думку усно і письмово. Учений переконливо доводить, що методика навчання обох форм мовлення має ґрунтуватися на поетапному переході від усної розповіді до писемної [7, 28].

В. Бадер зазначає: «Усне й писемне мовлення мають свою специфіку, а це дає можливість не тільки говорити окремо про розвиток усного і писемного мовлення, а й у ряді випадків розмежовувати заняття з розвитку усного мовлення і розвитку писемного» [1, 22]. Справедливо вважаючи усне й писемне мовлення взаємопов'язаними, дослідниця стверджує, що «навчання будувати висловлювання усної та писемної форм має бути єдиним, цілеспрямованим та організованим» [1, 30].

У визначенні змісту роботи з розвитку мовлення В. Бадер рекомендує зосереджуватися на формуванні таких якостей, як: *змістовність, образність, стрункність, виразність, точність, ясність*. Основними умовами такої системи навчання на її думку, є збагачення мовлення школярів епітетами, метафорами, порівняннями, спостереження за синонімічними та антонімічними засобами, виконання стилістичних вправ [1, 23]. У пропонованій системі навчання помітне місце займають виразне читання, переказ і творчі роботи спрямовані на розвиток обох форм мовлення.

В. Бадер, А. Богуш, М. Наумчук, Г. Коваль й інші [1; 5; 18] вважають, що учні початкових класів використовують зв'язне мовлення коли розповідають про почуте, прочитане, побачене, беруть участь у святах, ведуть читацькі

щоденники, пишуть твори. Найбільш поширеними видами вправ з розвитку мовлення є такі:

- розгорнуті відповіді на поставлені запитання (зокрема й бесіди, роздуми);
- записи на основі спостережень, усний переказ прочитаного;
- усні розповіді учнів на запропоновану тему (за картиною, серією малюнків, за поданим початком / кінцівкою тощо);
- декламування художніх текстів, вивчених напам'ять;
- драматизація за змістом казок;
- письмові перекази текстів;
- інсценізація оповідань і казок;
- словесне малювання;
- уявна екранізація прочитаних або самостійно створених оповідань;
- створення письмових текстів різних типів (листи, оголошення, вітальна листівка й інші).

Отже, вправи, які може використовувати вчитель на уроках української мови з метою з розвитку мовлення учнів різні за формою, змістом, жанром, місцем проведення, участю школярів у їхній реалізації.

За ступенем самостійності учнів вправи, що використовуються як на уроках розвитку мовлення, так і на інших уроках української мови, метою яких є розвиток мовленнєвих умінь і навичок молодших школярів, поділяються на такі типи:

- робота, виконана за зразком;
- конструктивні вправи;
- творчі вправи.

До вправ, що виконуються за поданим взірцем відносимо перекази, декламування вивчених напам'ять поетичних і прозових художніх текстів, а також написання ділових документів. Конструктивні вправи передбачають завдання, пов'язані з перебудовою тексту, його удосконаленням, розширенням, трансформаціями, які передбачають зміну стилю тощо. Ці вправи можуть

виконуватися як усно, так і письмово. Інші вправи належить до творчих, до них зараховуємо перекази (усні та письмові), інсценізацію, драматизацію, імпровізацію, літературно-художню творчість, словесне малювання, а також створені самотужки письмові твори та листи.

Н. Будна, М. Вашуленко, Н. Грипас, Г. Коваль, В. Мельничайко, М. Наумчук, М. Плющ, О. Савченко й інші вважають, що розвивати зв'язне мовлення школярів – це формувати низку конкретних умінь, серед яких:

«1. Навички розуміння теми, визначення її меж і ґрунтовне її розкриття. Підготовка до осягнення теми відбувається під час навчання переказу, аналізу зразків, а самостійне її розкриття здійснюється під час написання твору.

2. Уміння підпорядковувати свій твір основній думці. Дитячі роботи завжди відображають певну ідею: радісне сприйняття чудових картин природи, повагу до старших, любов до тварин та інше.

3. Навички вибірки матеріалу для розповіді, твору чи іншого зв'язного тексту. Важливо відбирати те, що є суттєвим для повного розкриття теми. Процес збору матеріалу може тривати значний час.

4. Здібність систематизувати матеріал і розташовувати його у логічній послідовності. Учні самостійно вирішують, з чого треба розпочати і що сказати пізніше.

5. Уміння складати план для зв'язного тексту, який згодом потрібно записати, дотримуючись цього плану.

6. Використання мовних засобів відповідно до літературних норм і вимог висловлювання, що вимагає достатнього словникового запасу та синтаксичних навичок. Цьому сприяють вправи зі словом, словосполученням і реченням, а також освоєння прикладів текстів.

7. Уміння створювати усний або письмовий текст. Важливо навчити дітей швидко працювати над текстом, дотримуючись встановлених термінів для розповіді, переказу чи твору» [18, 249–250; 25; 26; 38].

Пропонуємо завдання із деформованим текстом і створенням переказу (вибіркового), які сприятимуть розвитку мовлення учнів:

Завдання 1. Робота з деформованим текстом.

1. Прочитайте текст.

«Раптом Василько побачив маленьке червоне сонечко. Воно бігало від одного краю острівця до іншого. Не могло злетіти. Василько сидів під гіллястою шовковицею. Густе листя захищало його від зливи. Кругом текли струмки. Один почав заповнювати невеличку заглибину. Утворилось озерце. Води все прибувало. Василько вибіг під дощ і одразу змок до нитки. Та він устиг урятувати сонечко. Цілий день пекло сонце, потім пішов дощ» (за Василем Сухомлинським).

2. Проаналізуйте текст і дайте відповіді на такі запитання:

- *Про кого йдеться в тексті?*
- *Де відбувалися події?*
- *Яка була погода?*
- *Де сидів Василько?*
- *Кого врятував хлопчик?*
- *У якій послідовності відбувались описані події?*

3. Схарактеризуйте структуру тексту.

- *Скільки частин у запропонованому тексті?*
- *Про що йдеться в зачині?*
- *Про що ви дізналися з основної частини?*
- *Що повідомляється в кінцівці?*

4. Упорядкуйте текст відповідно до послідовності подій.

Завдання 2. Працюємо разом. Створюємо переказ (вибірковий) пропонованого тексту.

Прослухайте уривок із тексту М. Вінграновського «Гусенятко» (<https://dovidka.biz.ua/plan-do-tvoru-husenyatko/>) та виконайте такі види робіт:

1. Дайте відповідь на серію запитань:

- *Про що йдеться в прочитаному тексті?*

- *Де сів табун гусей?*
- *Якою була погода?*
- *Кого побачило гусенятко в краплині води?*
- *Які були очі в гусака?*
- *Яка шия?*
- *Який дзьоб?*
- *Які груди були в гусака?*
- *Що їх укривало?*
- *Які були в тата крила?*
- *Яке на них було пір'я?*

Важливо, щоб під час аналізу вчитель звертав увагу учнів на яскраві та влучні слова, вирази, які використовує автор у тексті.

2. Робота над структурою тексту:

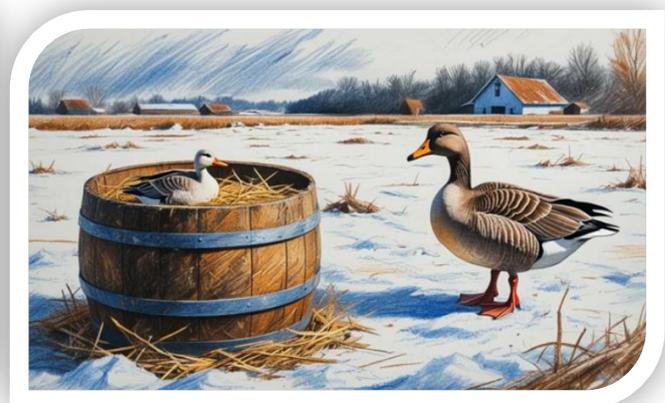
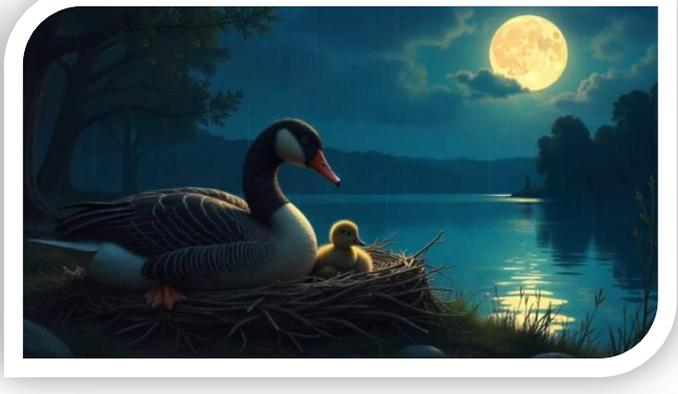
- *Зі скількох частин складається цей текст?*
- *Про що розповідається в зачині?*
- *Про що повідомляється в основній частині тексту?*
- *Куди полетіла мама-гуска?*
- *Як завершується текст?*
- *У якій із частин тексту подано опис тата-гусака?*

Педагог має звернути увагу молодших школярів на те, що вибірковий переказ з елементами опису потребує відтворення тієї частини тексту, яка описує (у цьому випадку – гусака).

3. Аналіз мовних засобів тексту.

На цьому етапі роботи доцільно провести орфографічну роботу, звернути увагу школярів на правопис окремих слів, особливо нових і тих, які можуть викликати труднощі під час їхньої графічної фіксації (написання).

4. Аналіз ілюстративного матеріалу.

Таким чином, писемне мовлення тісно пов'язане з усним мовленням. Проте зв'язне писемне мовлення потребує глибокого осмислення, з метою забезпечити такі його вимоги як: правильність, ясність, чіткість викладу думок, адже специфіка писемного мовлення виявляється у тому, що воно ізольоване як від співрозмовника, так і від ситуації спілкування. На уроках з розвитку зв'язного мовлення учні оволодівають уміннями і навичками вільно будувати зв'язні висловлювання в межах різних тем і стилів (в усній та письмовій формах), послідовно просуваючись від простих до більш складних завдань.

Уроки з розвитку мовлення, їх структуру та змістове наповнення, учителю початкових класів необхідно планувати на тривалий термін, при цьому передбачати використання різноманітних вправ, як за тематикою, так і змістовим наповненням.

2.4. Організація, методика і аналіз результатів проведеного експериментального дослідження

У межах нашого дослідження задля діагностики рівня розвитку писемного мовлення молодших школярів було проведено експериментальне дослідження на базі Розвадівського ЗЗСО I-III ступенів Розвадівської сільської ради Стрийського району Львівської області. Його мета – виявити рівень сформованості умінь і навичок розвитку мовлення учнів, проаналізувати навчальний матеріал запропонований у підручниках та зошита «Розвиток мовлення» (автори Л. Гайова та Н. Пархоменко) [10].

У експерименті взяли участь учні третіх класів (3-А і 3-Б), які навчаються за Типовою освітньою програмою, розробленою під керівництвом О. Савченко та використовують під час освітнього процесу підручник «Українська мова та читання» Миколи Вашуленка, Надії Васильківської та Світлани Дубовик, а також використовують розроблений Л. Гайова та Н. Пархоменко робочий зошит.

Учитель 3-Б класу вважає, що в названому підручнику достатньо вправ і завдань, які спрямовані на розвиток усного і писемного мовлення третьокласників, а тому послуговується тільки цим навчальним виданням.

Учитель 3-А класу (Яворська І.О.) вважає, що в підручнику продумана система вправ з розвитку зв'язного мовлення школярів, але водночас використовує комплекс для проведення уроків розвитку мовлення додаткові матеріали, зокрема робочий зошит і самостійно створені творчі вправи і завдання.

Результати аналізу текстів підручника засвідчують, що робота з розвитку мовлення побудована на основі системного підходу, з урахуванням вікових особливостей учнів, їхніх освітніх досягнень та передбачає поетапний перехід від роботи над розвитком усного мовлення третьокласників до створення текстів у письмовій формі. Під час спостереження за освітнім процесом ми зауважили, що вчителі намагаються якнайбільше часу на уроках розвитку мовлення приділяти написанню переказів і творів (33 % і 21 %). Також часто використовують такі завдання, як добір заголовку, складання плану до тексту, робота з деформованим текстом тощо (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Аналіз видів робіт з розвитку писемного мовлення на основі текстів, що запропоновані в підручнику «Українська мова та читання» для учнів 3-го класу М. Вашуленка, Н. Васильківської, С. Дубовик

Вид роботи	Кількість (%)
Твір на задану тему	33
Переказ тексту	21
Добір заголовка	11
Складання плану тексту	10
Робота з деформованим текстом	10
Складання тексту за планом	7
Твір за поданою частиною	5
Твір за опорними словами	3

Під час проведення зрізу знань третьокласників з метою визначення рівня сформованості умінь і навичок писемного мовлення, ми запропонували школярам виконати низку завдань. Перше завдання, спрямоване на визначення здібностей швидко встановлювати зв'язки між звичайними предметами, створювати нові комбінації з окремих елементів.

Завдання 1. На дошці написано три слова, що мало пов'язані значенням: *озеро, олівець і ведмідь*, з якими потрібно скласти якомога більше речень, які б обов'язково включали ці три слова. Під час оцінки результатів виконання роботи третьокласниками, речення були розділені на три групи. До першої групи ми віднесли прості речення, як-от: *«Ведмідь кинув олівець в озеро»*; до другої групи – складні, з виходом за межі ситуації, позначені трьома словами та з уведенням нових об'єктів, наприклад: *«Хлопчик сидів на березі озера і малював ведмедя, а навкруги нього були розкидані олівці»*; до третьої групи – творчі, які включали запропоновані слова, які учні поєднали нестандартними зв'язками: *«Хлопчик, тонкий, як олівець, стояв біля озера, яке ревла, як ведмідь»*.

У відсотковому еквіваленті результати виконання запропонованого завдання виглядають так (див. таблицю 2):

Таблиця 2.

Види речень	Клас	
	3-А	3-Б
прості речення	37%	55%
складні речення	45%	34%
творчі, нетрадиційні відповіді	18%	11%

Результат проведеного завдання подано у вигляді діаграми:

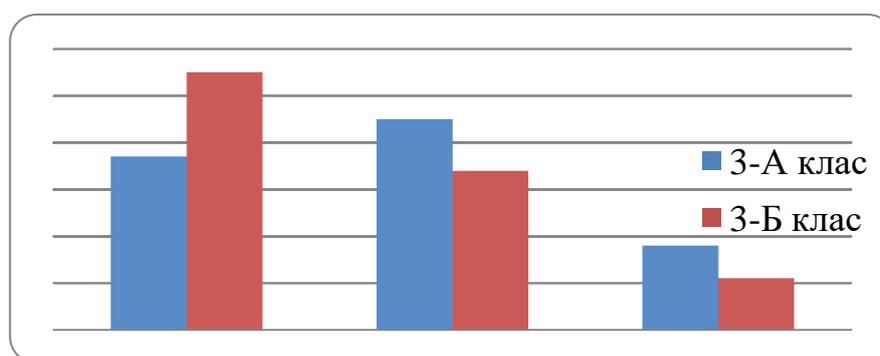

Рис. 1

Завдання 2. Опиши кількома реченнями (3–5) будинок, в якому ти живеш, а для цього використай один із кольорів веселки.

Найкраще з цим завданням впоралося 30 % учнів 3-А та 24 % – 3-Б класу. Аналіз результатів запропонованих завдань дозволив зробити такий висновок: під час побудови речень учні обох класів допускалися таких типових мовних помилок, як повтор одних і тих же слів, невдалий вибір слова або вживання слова у невласивому йому значенні. Проте в учнів 3-А класу сформувались кращі вміння і навички з розвитку зв'язного писемного мовлення, ніж в учнів 3-Б класу.

Наступним етапом дослідження є моніторинг рівня розвитку писемного мовлення учнів 3-х класів на основі написання переказів і творів. З метою дослідження писемного мовлення було вибрано переказ на тему «Дім у сандалику» за колективно складеним планом [15, 23–24], який відповідає програмовим вимогам.

Дім у сандалику

«Миколка аж удома помітив, що забув сандалика у таборі. Мама його втішала, що наступного року він неодмінно побуває саме у цьому таборі.

І от Миколка знову в таборі. При вході до будиночка він побачив свого сандалика. У ньому сиділа мухоловка. Вона злякано пурхнула в кущі. На дні гніздечка-сандалика лежали сірі яєчка. Незабаром з них вилупилися сірі пухнасті пташенята.

– Виходить, я подарував пташкам цілий дім, – пишався Миколка» (за Віталієм Леусом).

Аналіз переказу ми проводили за наступною схемою:

1. Кількість учнів, які виконували роботу.
2. Обсяг написаного тексту (кількість слів).
3. Послідовність викладу думки.
4. Мовні помилки під час написання переказу.

Рівні розвитку писемного зв'язного мовлення визначалися як сукупність трьох критеріїв: *обсягу написаного тексту, послідовності викладу думок та мовними помилками, допущеними під час написання переказу* (табл. 3).

Таблиця 3.

Рівні розвитку писемного мовлення

Рівень	Обсяг тексту	Послідовність викладу думки	Загальна кількість помилок
Високий	65–70	0,9–1	0–2
Середній	53–64	0,7–0,89	3–10
Низький	37–52	0,3–0,69	13–21

Аналіз написаного переказу учнями 3-х класів показав наступні результати (табл. 4, 5).

Таблиця 4.

Результати роботи над переказом за поданими критеріями учнями 3-А класу (28 школярів)

Учні	Обсяг написаного тексту (кількість слів)	Послідовність викладу думки	Мовні помилки під час написання переказу
2	70	0,90	0
3	70	0,95	1–2
5	65–68	0,7–0,89	3–5
7	64–66	0,75	5–6
8	53–64	0,7–0,82	3–6
2	45–52	0,42	6–9
1	42	0,50	12

Результати дослідження показують, що в експериментальному 3-А класі десять учнів мають високий рівень розвитку писемного мовлення, проте п'ятеро з них допускають мовні огріхи, які відповідають середньому рівню, що свідчить про прогалини в умінні застосовувати здобуті теоретичні знання на практиці. П'ятнадцять учнів виявили середній рівень, троє – низький.

Таблиця 5.

**Результати роботи над переказом за поданими критеріями
учнями 3-Б класу (27 школярів)**

Учні	Обсяг написаного тексту (кількість слів)	Послідовність викладу думки	Мовні помилки при написанні переказу
1	70	0,95	0
1	70	0,90	1–2
6	67	0,80	3–5
8	64	0,75	1–3
7	53–62	0,71	2–4
3	45–52	0,42	6–9
1	42	0,50	12

У контрольному – 3-Б класі восьмеро учнів мають високий рівень розвитку писемного мовлення, однак шестеро учнів допустили мовних огріхів у кількості, що відповідає середньому рівню. П'ятнадцять учнів мають середній рівень і четверо – низький рівень розвитку писемного мовлення.

Аналіз результатів роботи над переказом дає змогу стверджувати, що учні 3-А класу краще справилися з написанням переказу і показали вищі результати порівняно з 3-Б класом.

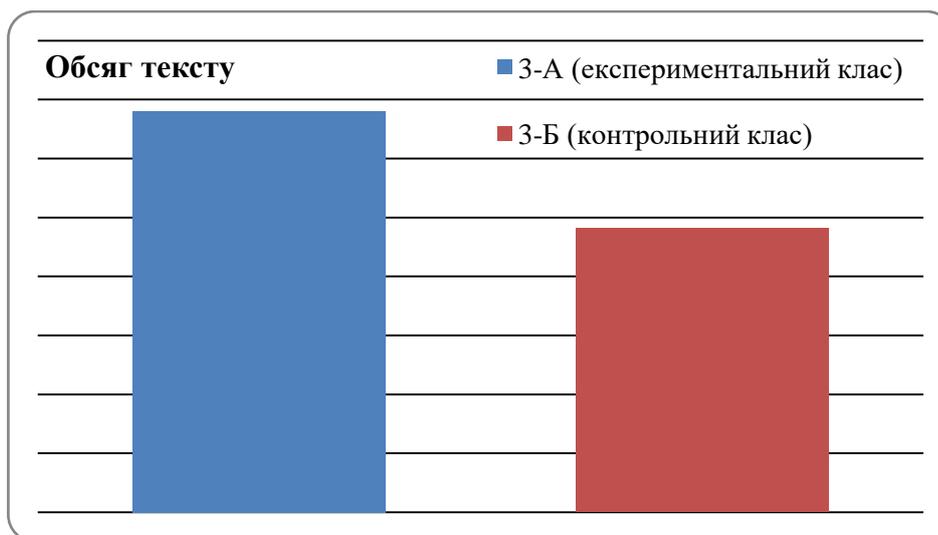

Рис. 2

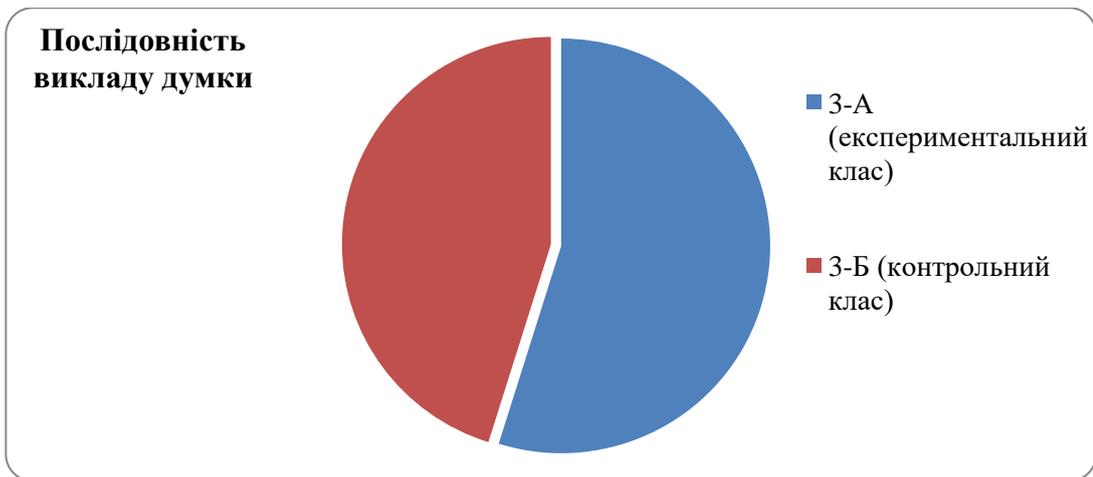

Рис. 3

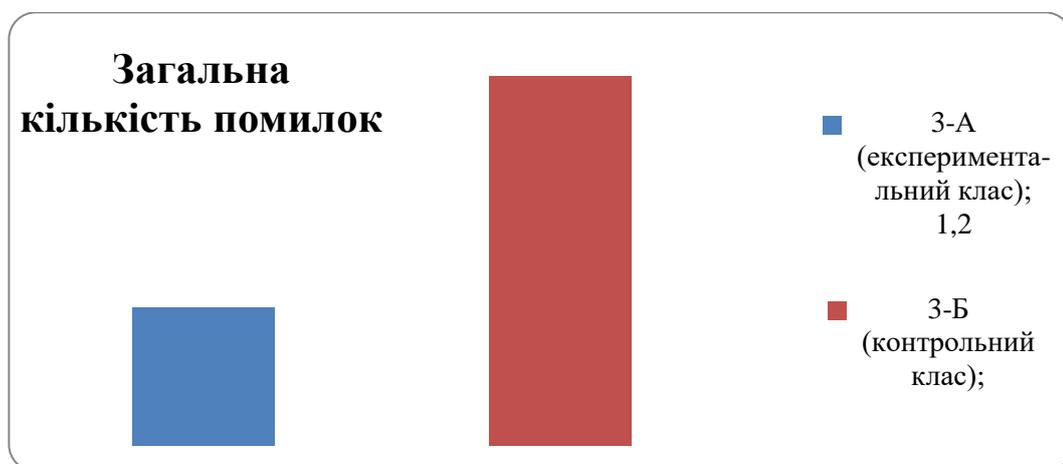

Рис. 4

Отож діагностика рівня розвитку зв'язного писемного мовлення учнів експериментального та контрольного класів засвідчила, що учні 3-А класу, які окрім вправ і завдань, запропонованих у підручнику регулярно виконують додаткові творчі завдання на уроках з розвитку зв'язного мовлення краще впоралися із виконанням поставлених завдань. Проте в обох класах треба активно працювати над покращенням грамотності третьокласників, розвивати їхні уміння застосовувати теоретичні мовні знання під час виконання практичних завдань, а також не хвилюватися, правильно планувати час тощо.

ВИСНОВКИ

Особливість української мови як навчальної дисципліни полягає у тому, що з її допомогою школяр опановує інші предмети, водночас вона є найважливішим засобом і розвитку, і виховання особистості. У сучасній початковій школі особливо гостро постала проблема розвитку писемного мовлення в тісному взаємозв'язку з усним.

На сучасному етапі удосконалення мовної діяльності молодших школярів значною мірою зумовлене зростаючими соціальними потребами. Важливо виховувати особистість з високою мовною культурою, яка вміє вільно використовувати мовні засоби в різних комунікативних ситуаціях. Формування комунікативної компетенції, яка охоплює такі аспекти культури мовлення, як змістовність, зв'язність, логічність, точність, правильність, багатство і стилістична відповідність, є ключовим завданням. Розвивати ці важливі якості у молодших школярів доречно починати з початкової школи.

Розвивати мовлення учнів – це означає не тільки збагачувати їх пам'ять відповідними знаннями, уміннями й навичками, а й формувати в них такі важливі якості мовної особистості, як загальна готовність до мовотворчості.

Аналіз праць науковців і методистів, які займалися задекларованою проблемою засвідчив, що розвиток мовлення молодших школярів (зокрема писемного), потрібно заохочувати, а також необхідно вчити школярів удосконалювати і виправляти свої роботи, бачити помилки і стилістичні, і граматичні.

Під час формування мовленнєвих умінь молодших школярів, важливо зосереджувати їх увагу на роботі над конкретними мовними стилями. Так, для учнів початкових класів доречно добирати стилі, які є актуальними для реальної мовленнєвої практики і найбільше різняться між собою: розмовний, науковий, діловий та художній.

Учнів потрібно спеціально навчати побудові тексту, зокрема учити усвідомлювати предмет мовлення і основну думку, а також відбирати відомості, необхідні для розкриття теми і розвитку висловленої думки.

Розвиток мовлення учнів – це розвиток їхньої особистості, інтересів, поглядів, вольових якостей тощо. Працюючи над мовленням учнів, враховуючи індивідуально-психологічні особливості школярів у розвитку писемного мовлення, вчитель може підібрати такі види вправ, які сприятимуть подоланню типових помилок в учнів у процесі висловлення думок усно і на письмі. Тому навчання повинно ґрунтуватися на взаємозв'язку усного і писемного мовлення.

Аналіз Типової освітньої програми щодо змісту навчального матеріалу і державних вимог щодо рівня загальноосвітньої підготовки учнів, дають підстави стверджувати, що писемна форма літературної мови відзначається більшою вимогливістю до себе, а тому характеризується глибиною, обдуманістю, ретельністю щодо добору мовних засобів, ширшим використанням абстрактної лексики, слів-термінів, художніх засобів тощо. Все це свідчить про складність роботи з розвитку зв'язного писемного мовлення учнів 3–4 класів, а також вимагає ретельної підготовки вчителів й учнів початкових класів до таких уроків.

Діагностика рівня розвитку зв'язного писемного мовлення учнів експериментального та контрольного класів засвідчила, що третьокласники, які окрім вправ і завдань запропонованих у підручнику регулярно виконують додаткові творчі завдання, працюють у робочих зошитах «Розвиток мовлення» та системно готуються до написання переказів, творів, есе краще виконали поставлене завдання, вміють на практиці застосовувати здобуті теоретичні знання з навчальної дисципліни «Українська мова».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Бадер В.І.* Розвиток усного і писемного мовлення молодших школярів. К., 2000. 155 с.
2. *Басєв Б.Ф.* Психологія внутрішнього мовлення. К. : Радянська школа, 1966.
3. *Бедько І.* Навчання аудіюванню на початковому етапі вивчення української мови як іноземної // Досвід організації та активізації навчального процесу на основі впровадження інноваційних технологій : зб. матеріалів наук.-метод. конф., 5–8 лют. 2008 р. : у 2-х т. / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана» ; редкол. : А.М. Колот (голова) та ін.. Київ : КНЕУ, 2008. Т. 2. С. 37.
4. *Бібік Н.М., Вашуленко М.С., Мартиненко В.О. та інші.* Формування предметних компетентностей в учнів початкової школи : монографія. К. : Педагогічна думка, 2014. 346 с.
5. *Богущ А.М.* Методика розвитку рідної мови. К. : Вища школа. 1995. 245 с.
6. *Вашуленко М.С.* Українська мова і мовлення у початковій школі: Методичний посібник. К. : Освіта, 2006. 268 с.
7. *Вашуленко М.С.* Формування мовної особистості молодшого школяра в умовах переходу до 4-річного початкового навчання // Початкова школа. 2001. № 1. С. 27–30.
8. *Вашуленко М.С.* Українська мова і мовлення в початковій школі / М.С. Вашуленко. К. : Освіта, 2006. 268 с.
9. *Вашуленко М.С.* Концептуальні засади нових програм з української мови для 2–4 класів загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням українською мовою // Методичний коментар до навчальних програм для 1–4 класів : дайджест / укл. О.В. Онопрієнко. Донецьк : Каштан, 2012. С. 29–34.

10. *Гайова Л.А., Пархоменко Н.Є.* Розвиток мовлення. Робочий зошит до програми, розробленої під керівництвом О.Я. Савченко та програми, розробленої під керівництвом Р.Б. Шияна. 3 клас. Харків : ПЕТ, 2021. 56 с.
11. *Гайова Л.А., Пархоменко Н.Є.* Розвиток мовлення. Робочий зошит до програми, розробленої під керівництвом О.Я. Савченко та програми, розробленої під керівництвом Р.Б. Шияна. 4 клас. Харків : ПЕТ, 2022. 64 с.
12. *Гірняк С.П.* Комунікативний підхід до вивчення рідної мови у початкових класах // Донецький інститут соціальної освіти. Akademia Polaska w Siedlcach. Літературознавчі та лінгвістичні студії. Донецьк–Сєдльце. Дрогобич: Коло, 2006. С. 239–246.
13. *Гірняк С., Кузбит Т.* Лінгвістичні та лінгводидактичні засади мовленнєвої підготовки учнів початкової школи / збірник «The 3rd International scientific and practical conference “Innovations and prospects of world science”» (November 4–6, 2021) Perfect Publishing, Vancouver, Canada. 2021. S. 401–407.
14. *Державний стандарт початкової освіти* : затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87. URL : <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnogo-standartu-pochatkovoyi-osviti>
15. *Дорошенко С.І., Вашуленко М.С., Мельничайко О.І. та ін.* Методика викладання української мови: Навчальний посібник / За ред. С.І. Дорошенка. К. : Вища школа, 1992. 398 с.
16. *Закон України «Про повну загальну середню освіту»* 18.03.2020 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>
17. *Зубкова М.В.* Схеми таблиць з розвитку зв'язного мовлення // Розкажіть онуку. 2006. №5.
18. *Коваль Г.П., Деркач Н.І., Наумчук М.М.* Методика викладання української мови: Навчальний посібник для студентів педінститутів, гуманітарних університетів, педагогічних коледжів. Тернопіль : Астон, 2008. 287 с.
19. *Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа).* К. : Початкова школа. 2002. № 3.

20. *Костюк Г.С.* Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ : Радянська школа, 1989. 608 с.
21. *Костюк Г.С.* Навчання і психічний розвиток учнів // Психологічна наука, вчитель, учень/ за ред. В.І. Войтка. Київ : Рад. школа, 1979. С. 19–32.
22. *Коченгіна М.В.* Готуємось до уроків розвитку зв'язного мовлення : 4 клас. Х. : Весна: Видавництво «Ранок», 2008. 160 с.
23. *Малильо Т.В.* Уроки розвитку зв'язного мовлення : Методичний кейс. URL : http://www.ukr.verhovyna.info/metodychniy-keysuroky_rozvytku_movlennya.php.
24. *Мамчур Л. Робота В. Сухомлинського над розвитком зв'язного мовлення учнів // Українська мова і література. № 1. 1998. С. 106–109.*
25. *Методика викладання української мови в початкових класах (методика фонетики, граматики, правопису): Навчально-методичний посібник / за ред. Проць М.М., Зимульдінової А.С. Частина III. Дрогобич : Вимір, 2008. 254 с.*
26. *Методика навчання української мови в початковій школі : навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За наук. ред. М.С. Вашуленка. К. : Літера ЛТД, 2010. 364 с.*
27. *Наумчук М.М., Будна Н.О.* Розвиток зв'язного мовлення учнів 1–4 класів. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2001. 64 с.
28. *Національна доктрина розвитку освіти України у XXI ст. К., 2001.*
29. *Нова українська школа : концептуальні засади реформування середньої школи / МОН України, 2016. 40 с.*
30. *Павлик О.* Специфіка писемного мовлення і засоби його розвитку // Початкова освіта. 2002. № 9. С. 45–48.
31. *Павлик О.А., Голобородько Є.П.* Психолого-педагогічні засади розвитку писемного мовлення молодших школярів // Педагогічні науки : збірник наукових праць. Випуск 26. Херсон : Атлант, 2002.
32. *Пометун О.І.* Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті //

Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи. К. : К.І.С., 2004.

33. *Пономарьова К.* Формування в молодших школярів умінь будувати зв'язні висловлювання // Початкова освіта. 2005. № 11. С. 29–33.

34. *Потапова Е.В.* Система роботи з розвитку зв'язного мовлення молодших школярів // Початкове навчання і виховання. 2004. № 7.

35. *Прищепя О.Ю.* Писемне мовлення – особлива форма спілкування // Науковий вісник Чернівецького університету: збірник наукових праць. Чернівці : Рута, 2008. Вип. 419 : Педагогіка та психологія. С. 128–133.

36. *Програми для середньої загальноосвітньої школи 1–4 класи.* URL : <http://osvita.ua/school/materials/program/8793/>

37. *Проць М.М., Зиммельдінова А.С.* Методика викладання української мови в початкових класах (методика фонетики, граматики, правопису). Ч. 2. Дрогобич : Вимір, 2006. 254 с.

38. *Савченко О.Я.* Розвивай свої здібності : навчальний посібник для молодших школярів. К. : Освіта, 1995. 189 с.

39. *Савченко О.Я.* Уміє вчитися : навчальний посібник для молодших школярів. К. : Освіта, 1996. 189 с.

40. *Савченко О.Я.* Дидактика початкової школи. К. : Генеза, 2002. 186 с.

41. *Савченко О.Я.* Сучасний урок у початкових класах. К. : Магістр-S, 1997.

42. *Сторонська М.* Базові завдання початкового курсу української мови / Науковий простір студента: пошуки і знахідки : матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної студентської інтернет-конференції. Ч. 2. Київ, 2020. С. 310–315.

43. *Сухомлинський В.О.* Слово рідної мови // Українська мова і література в школі. 1987. № 7. С. 52–61.

44. *Сухомлинський В.О.* Серце віддаю дітям. К. : Радянська школа, 1972. 287 с.

45. *Українська мова : Енциклопедія* / Ред. кол. Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М.П. та ін. 2-ге вид., випр. і доп. К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. 824 с.

46. *Українська мова та читання : підручник для учнів 3 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Ч. 1* / М.С. Вашуленко, Н.А. Васильківська, С.Г. Дубовик. К. : Видавничий дім «Освіта», 2020. 160 с.

47. *Українська мова та читання : підручник для учнів 4 класу закладів загальної середньої освіти (у 2-х частинах). Ч. 1* / М.С. Вашуленко, Н.А. Васильківська, С.Г. Дубовик. К. : Видавничий дім «Освіта», 2021. 168 с.

48. *Щербань П.* Погляди К. Ушинського на зміст та методику виховання та навчання дітей в сім'ї та школі // *Освіта.* № 33. 2003. С. 4–5.